

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: «Інститут почесного громадянства в містах Південної України в
XIX – на початку XX століття»**

Виконав: студент 2 курсу,
групи 8.0328-і
спеціальності: 032 історія та археологія
освітньої програми: історія
Соловйов Олексій Юрійович
Керівник: професор кафедри історії
України, професор, д.і.н.

_____ С.Р.Лях

Рецензент: професор кафедри історії
України, професор, д.і.н.

_____ О.М.Ігнатуша

Запоріжжя
2019 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра історії України
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
історії України

Лях С.Р.

«___» _____ 2019 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ

Соловйову Олексію Юрійовичу

1. Тема роботи: Інститут почесного громадянства в містах Південної України в ХІХ – на початку ХХ ст., керівник роботи: д.і.н., професор Лях С.Р., затверджені наказом вищого навчального закладу №655-с від 6 травня 2019 року.

2. Строк подання студентом роботи 28 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Державний архів Запорізької області. Ф.56 (Олександрівське спрощене громадське управління, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії), Ф.24 (Олександрівська міська дума та управа, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії); Законы о состояниях: свод законов / Я.А.Канторович. СПб : Издательство Юридического книжного склада «Право», 1911. Т. 9. 1060 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/11299> (дата звернення: 26.04.2019); Полное собрание законов Российской империи: Собрание 2-е. СПб. : Типография 2-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1884. Т. 7. № 5284. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення: 29.04.2019); Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон : «Олді-плюс», 2017. 582 с.; Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2018. 202 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати законодавчо-правову базу, процес становлення та особливості функціонування інституту почесного громадянства, охарактеризувати його ефективність; окреслити відмінності між поняттями «почесне громадянство» та «почесне громадянство міст», узагальнити ключові чинники організаційно-правового регулювання діяльності окреслених інституцій; визначити засади, функції та результати діяльності почесних громадян у публічному просторі; дослідити персональний внесок почесних громадян південноукраїнських міст у розвиток регіону.

5. Перелік графічного матеріалу: немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Лях С.Р., професор	15.02.2019	15.02.2019
Розділ 1	Лях С.Р., професор	13.03.2019	13.03.2019
Розділ 2	Лях С.Р., професор	17.05.2019	17.05.2019
Розділ 3	Лях С.Р., професор	10.09.2019	10.09.2019
Розділ 4	Лях С.Р., професор	03.10.2019	03.10.2019
Висновки	Лях С.Р., професор	28.11.2019	28.11.2019

7. Дата видачі завдання: 15 лютого 2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітки
1.	Визначення проблеми, опрацювання джерел та наукової літератури	Жовтень, листопад 2018 р.	виконано
2.	Написання вступу	Лютий 2019 р.	виконано
3.	Написання першого розділу	Квітень 2019 р.	виконано
4.	Написання другого розділу	Травень 2019 р.	виконано
5.	Написання третього розділу	Вересень 2019 р.	виконано
6.	Написання четвертого розділу	Жовтень 2019 р.	виконано
7.	Написання висновків	Грудень 2019 р.	виконано

Студент _____ О.Ю.Соловійов

Керівник роботи _____ С.Р.Лях

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С.Черкасов

РЕФЕРАТ
Інститут почесного громадянства в містах Південної України в ХІХ – на початку ХХ століття

Кваліфікаційна робота складається з 87 сторінок, містить 26 джерел, 56 монографій і статей, 2 додатка.

Ключові слова: Південь України, південноукраїнські міста, інститут почесного громадянства, почесний громадянин, соціокультурний розвиток.

Об'єктом дослідження є інститут почесного громадянства, як складова станового розвитку елітарних прошарків міського населення Півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Предметом дослідження є трансформація станового інституту почесного громадянства, громадська та соціально-політична діяльність почесних громадян південноукраїнських міст.

Метою роботи є комплексний аналіз регіональних особливостей соціально-економічної, суспільно-політичної та культурно-освітньої генези міст Півдня України в досліджуваний період, виокремлення внеску почесних громадян у їх розвиток у ХІХ – на початку ХХ ст.

Наукова новизна визначається тим, що досліджено актуальну проблему, яка до цього часу не мала всебічного висвітлення в українській історіографії. На основі широкого пласту джерел розглянуто соціально-економічний, суспільно-політичний розвиток міст Півдня України.

Основні висновки, до яких дійшов автор:

1. Інститут почесного громадянства набув станового характеру, надані привілеї – звільнення від тілесних покарань, військового призову, особистого оподаткування та інші досить швидко втратили свою актуальність. Тому інститут почесного громадянства так і не зміг у повній мірі перетворитись на елітарний стан міського світського товариства.

2. Заохочення та визнання суспільних здобутків у царській Росії, зокрема набуття почесного громадянства міст носило переважно кон'юнктурний характер, здійснюючись виключно державою шляхом

складної бюрократичної процедури управлінського узгодження з мінімальним залученням кваліфікованих експертів та громадських організацій.

3. У містах Півдня України не склалося єдиного соціо професійного образу муніципального працівника та поведінкової ідентичності. За соціальною ознакою більшість у міському самоврядуванні становили представники купецтва або фінансової буржуазії. За поведінковою моделлю муніципальних діячів можна поділити на такі типи: егоцентричний, конформістський, працьовитий, меценатський, «батьки міста».

4. У наявних конкретно-історичних умовах діяльність почесних громадян спрямовувалась як на модернізацію міст, так і на започаткування притаманних Західній Європі благодійних акцій: заснування закладів освіти, медико-санітарних установ, підвищення рівня інженерно-технічного обслуговування. Але модернізація не протікала лінійно, перед суспільством поставало багато складних проблем, поступ вимагав сплачувати пристойну ціну за прогрес.

SUMMARY

Institute of Honorary Citizenship in the Cities of Southern Ukraine in the XIX – Beginning XX Century

The qualifying work consists of 87 pages, contains 26 sources, 56 monographs and articles, 2 appendixes.

Key words: South of Ukraine, Southern Ukrainian cities, Institute of Honorary Citizenship, Honorary Citizen, Socio-cultural Development.

The research object of master's thesis is the Institute of Honorary Citizenship, as a component of the development of elite strata of urban population of southern Ukraine in the 19th - early 20th centuries.

The subject of the research work is the transformation of the class institution of honorary citizenship, public and socio-political activity of honorary citizens of southern Ukrainian cities.

The aim of the research is a comprehensive analysis of regional peculiarities of socio-economic, socio-political and cultural and educational genesis of the cities of Southern Ukraine in the period under study, and distinguishing the contribution of honorary citizens to their development in the 19th - early 20th centuries.

The novelty of the work is determined by the fact that the actual problem, which until now had no comprehensive coverage in Ukrainian historiography, was investigated. On the basis of a wide variety of sources, the socio-economic, socio-political development of the cities of Southern Ukraine is considered.

Conclusions:

1. The Institute of Honorary Citizenship has acquired a wealth of character, and privileges have been granted – exemption from corporal punishment, military conscription, personal taxation and others have lost their relevance quite quickly. Therefore, the Institute of Honorary Citizenship has never been able to fully transform itself into an elite state of urban secular society.

2. The promotion and recognition of social achievements in tsarism Russia, including the acquisition of honorary citizenship of cities, was predominantly of a

state-of-the-art nature, carried out solely by the state through a complex bureaucratic process of managerial approval with minimal involvement of qualified experts and civic organizations.

3. There is no single socio-professional image of a municipal worker and behavioral identity in the cities of southern Ukraine. On social grounds, the majority in urban self-government were representatives of the merchant or financial bourgeoisie. According to the behavioral model of municipal figures, one can be divided into the following types: egocentric, conformist, hard-working, philanthropist, “parents of the city”.

4. In the current historical conditions, the activities of honorary citizens were directed both to the modernization of cities and to the establishment of charitable actions inherent in Western Europe: the establishment of educational establishments, health-care institutions, increasing the level of engineering and technical services. But the modernization did not proceed linearly, many difficult problems confronted the society, the progress required to pay a decent price for progress.

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія проблеми	6
1.2. Джерельна база	10
1.3. Методи дослідження	13
РОЗДІЛ 2. ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА В ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ	15
2.1. Законодавчо-правова база та етапи впровадження інституту почесного громадянства	15
2.2. Трансформація інституту почесного громадянства протягом другої чверті ХІХ – початку ХХ ст.	23
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ІНСТИТУТУ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА В СИСТЕМІ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ	37
3.1. Соціокультурний портрет міських еліт	48
3.2. Вплив почесних громадян на формування міського самоврядування	
РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧЕСНИХ ГРОМАДЯН У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	54
4.1. Вага почесних громадян у вирішенні громадських питань	54
4.2. Соціокультурний вимір діяльності почесних громадян	64
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТКИ	86

ВСТУП

Актуальність теми. Багато цікавих, але й водночас дискусійних сторінок містить у собі соціально-економічна, громадсько-політична та культурна історія Півдня України, серед яких різноманітні аспекти станового життя XIX – початку XX століть. Однією з ключових особливостей якого є дослідження процесу становлення та генези тих станових груп, які стали носіями модерності в краї, зробили відчутний внесок у розвиток міст південноукраїнського регіону.

Аналізуючи генезу соціуму південноукраїнських міст, необхідно звернути увагу на зміни у соціокультурному житті регіональної еліти, що вплинули на створення та розвиток станових груп.

Період другої половини XIX – початку XX ст. для території сучасного Півдня України став важливим історичним етапом, упродовж якого відбувався соціально-економічний, суспільно-політичний і культурний розвиток. Важливою складовою якого стало формування органів громадської організації та самоврядування міського населення – зокрема, інституту почесного громадянства, що активно брав на себе роль провідника економічної та культурної діяльності місцевих громад. У межах дослідження важливо простежити залежність розвитку тогочасного соціуму від політичних, економічних та соціальних процесів.

Актуальність обраної теми полягає у відображенні найменш вивченого – регіонального аспекту дослідження соціуму. Становлення України, як демократичної, європейської держави передбачає якнайширший розвиток і підтримку місцевого самоврядування, практичним утіленням якого стала реалізація проголошеного Президентом України курсу на децентралізацію влади. Усе зазначене вище актуалізує комплексне дослідження регіональної проблематики в історичній ретроспективі, усуненні наявних у цьому питанні фактологічних прогалин.

Об'єктом дослідження є інститут почесного громадянства, як складова станового розвитку елітарних прошарків міського населення Півдня України в XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є трансформація станового інституту почесного громадянства, громадська та соціально-політична діяльність почесних громадян південноукраїнських міст.

Метою дослідження є комплексний аналіз регіональних особливостей соціально-економічної, суспільно-політичної та культурно-освітньої генези міст Півдня України в досліджуваний період, виокремлення внеску почесних громадян у їх розвиток у ХІХ – на початку ХХ ст.

Відповідно до поставленої мети сформульовано такі **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати законодавчо-правову базу, процес становлення та особливості функціонування інституту почесного громадянства, охарактеризувати його ефективність;
- окреслити відмінності між поняттями «почесне громадянство» та «почесне громадянство міст», узагальнити ключові чинники організаційно-правового регулювання діяльності окреслених інституцій;
- визначити засади, функції та результати діяльності почесних громадян у публічному просторі;
- дослідити персональний внесок почесних громадян південноукраїнських міст у розвиток регіону.

Хронологічні рамки дослідження – 1785–1917 рр. Враховуючи, що практичне втілення правових норм утвердження та становлення інституції почесного громадянства забезпечувалося численними законодавчими актами, рішеннями та розпорядженнями імперських органів влади, для комплексного дослідження окресленого питання, ми дозволимо собі дещо змістити нижню межу до 1785 р. – дати видання «Жалуваної грамоти містам». Верхня хронологічна межа закінчується 1917 роком, коли декретом більшовицької РНК скасовано вказану інституцію.

Територіальні рамки дослідження – територія Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній Російської імперії.

Наукова новизна визначається тим, що досліджено актуальну проблему, яка до цього часу не мала всебічного висвітлення в українській історіографії. На основі широкого пласту джерел розглянуто соціально-економічний, суспільно-політичний розвиток міст Півдня України.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його положень при розробці спеціальних та узагальнюючих праць, навчальних курсів з історії України, історії рідного краю.

Структура роботи визначається її метою та конкретними завданнями. Вона зорієнтована на логічну послідовність у висвітленні проблем, сукупність яких становить цілісний предмет дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, 4 розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг основної частини роботи складає 76 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг роботи – 87 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

На сьогоднішній день комплексне дослідження історії почесного громадянства як соціального інституту та трансформації станової категорії почесного громадянства міст залишається в переліку недостатньо вивчених тем. Історіографічний аналіз свідчить, що проблема, поставлена в нашому дослідженні на теперішній час не стала предметом спеціального вивчення і не одержала достатнього розгляду як в радянській, так і в сучасній історіографії.

Дослідження радянських вчених, що стосуються міського самоврядування, владних інституцій і інституту почесного громадянства складають перший етап дослідження.

Незважаючи, що праці написані радянськими істориками під впливом радянської ідеологічної парадигми, їх роботи певним чином заповнили інформаційний вакуум у вивченні проблеми станового та соціокультурного розвитку Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Побічно в них розглянуто і проблематику почесного громадянства.

Державні установи Російської імперії, їхню структуру та сутність аналізує історик М.Єрошкін. У монографії, що вийшла в Москві у 1957 році, він намагається прослідкувати еволюцію станових груп Російської імперії протягом ХІХ ст., у контексті реформ Олександра ІІ. Незважаючи на детальну увагу автора до станових категорій, їхнього місця та ролі у державних установах, інститут почесного громадянства розглянуто побічно¹.

Спроба аналізу станових категорій міських громад Російської імперії ХІХ ст. зроблено радянським істориком П.Риндзюньським. В монографії, що вийшла в 1958 році, автор намагається дати оцінку як становій структурі міського

¹ Ерошкин Н.П. Государственные учреждения России в дореформенный период (1801–1861). Москва, 1957.

населення так і категорії почесних громадян. Зазначимо, що висновки П.Риндзюньського з окресленого питання багато в чому збігаються з думками дореволюційних істориків, щодо введення в станову структуру міст категорії «почесний громадянин»¹.

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х років виходить ряд фундаментальних праць з історії Росії XIX ст. Вивчаються станові інститути Російської імперії, оцінюється внутрішня політика, характеризується структура місцевих органів державної влади та міського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. Такого напрямлення є монографія історика Б.Миронова. Автор простежує генезу станових структур міського населення Російської імперії, політику уряду по виробленню законодавчо-правових норм регуляції міського соціуму. Дослідник розглядає інститут почесного громадянства міст, трактуючи його як об'єднання купецтва з міщанством в єдиний торгово-промисловий стан, який відображає їх спільні інтереси та стратегію міського розвитку².

Таким чином, дослідники, що займались окресленою темою у радянські часи, разом із введенням до наукового обігу певного масиву архівних джерел, як правило, законодавчого та діловодного характеру, залишили невисвітленими численні аспекти проблематики. Територіально їх роботи здебільшого присвячені загальноімперській проблематиці в цілому, носили узагальнюючий характер. Відсутні окремі дослідження інституту почесного громадянства, який побічно згадується при аналізі станових категорій міського населення. Причини полягали насамперед у політичних та ідеологічних умовах, недостатній джерельній базі. Радянські історики, через тиск комуністичної ідеології, змушено трактували події того часу тенденційно, в руслі компартійних настанов.

Хронологічні рамки наступного етапу охоплюють кінець 1980-х років і дотепер. Починається якісно новий рівень вивчення й аналізу матеріалів, пов'язаних з темою нашого дослідження, перегляд радянських стереотипів, що

¹ Риндзюньский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва, 1958.

² Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории позднефеодальной историографии. *Генезис и развитие феодализма в России*. Ленинград, 1983.

склалися у повоєнний час. Публікуються роботи, в яких, базуючись на сучасних методологічних принципах, робляться спроби комплексного вивчення питань присвячених різним аспектам станового розвитку другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Певний внесок у дослідження поставленої проблеми зробили російські історики. Одним з факторів, що сприяв активізації наукових розвідок у Російській Федерації, стала можливість доступу до джерел – архівних фондів імперських державних установ і відомств, що здійснювали загальне керівництво та відповідали за організацію станових груп на регіональному рівні.

Зауважимо, що хоча їхні роботи здебільшого носять узагальнюючий характер, втім у контексті загальноросійських процесів вони звертаються й до питань, пов'язаних як з Україною в цілому, так і її Південним регіоном, зокрема.

Ретельно підійшли до вивчення цієї теми доктори наук О.Чечулін і М.Решетников. Вони узагальнили відомості центральних і регіональних архівосховищ. Завдяки чому поряд зі становим почесним громадянством ними розглянуто персональне почесне громадянство міст. Історики першими у сучасній історіографії, характеризуючи почесне громадянство міст, вживають термін «інститут». Автори слушно відзначають, що станове почесне громадянство веде свій початок від маніфесту 1832 року Миколи І, почесне ж громадянство міст, на їхню думку, бере свій початок з 1863 року, з першого почесного громадянина міста Самари Ю.Самарина¹.

Щодо вітчизняних істориків, то вагомим внеском у дослідженні питань, пов'язаних із структурою інституту генерал-губернаторств в Україні ХІХ – початку ХХ століть, організації органів тодішнього державного управління та іншому, стали праці провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Валентини Шандри. Серед іншого виокремимо

¹ Чечулин А.В., Решетников М.М. Общественное признание. Опыт поощрения лучших и признание заслуг в дореволюционной и современной России. СПб., 2000.

авторську монографію, присвячену функціонуванню міщанських органів станового самоврядування в Україні. Дослідниця акцентує увагу на ролі і місці соціально-історичних форм самоврядування станових органів влади українських міст, їх генези протягом XIX сторіччя¹.

Серед миколаївських дослідників виокремимо директора обласного державного архіву Л.Левченко, монографія якої присвячена історії Миколаївського та Севастопольського військових генерал-губернаторств². У науковій праці, складеній на основі дисертаційного дослідження, розкрито основні напрямки розвитку військового губернаторства, проаналізовано діяльність військових губернаторів тощо. Окремо варто згадати працю краєзнавця Ю.Крючкова³, що присвячена життєдіяльності почесного громадянина Миколаєва, адмірала О.Грейга.

Тема доброчинності є традиційним історіографічним сюжетом. Так, різні аспекти благодійності та меценатства досліджували О.Донік⁴, Т.Водотика⁵, В.Шевченко⁶ та інші, в працях яких розглянуто широкий спектр практичної участі почесних громадян в громадських справах, у розвитку освіти, у розв'язанні гострих соціальних проблем суспільства.

Питаннями міського самоврядування на Півдні України займається О.В.Черемісін. У своїй монографії він аналізує формування органів самоврядування, їхню діяльність, розглядає законодавчу базу функціонування муніципалітетів, бюджетну політику, господарство, участь у соціальному житті міського населення та роль в інженерно-технічному забезпеченні інтересів

¹ Шандра В.С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні. Київ, 2016.

² Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900), Миколаїв, 2006.

³ Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек. Николаев, 2008.

⁴ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.

⁵ Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Сторінки історії*. 2014. Вип. 37. С. 14–25.

⁶ В.В.Шевченко. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.), Київ, 2010.

місцевих громад. Наголошує, що південноукраїнський регіон мав багато особливостей, що якісно вирізняли його серед інших¹.

Серед останніх публікацій акцентуємо увагу на дисертації А.Фесенко, в якій авторка ґрунтовно описує внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону, а саме Миколаєва та Севастополя, другої половини XIX – початку XX ст. Детально охарактеризована законодавчо-правова база та трансформація інституту почесного громадянства, діяльність почесних громадян у публічному просторі². Монографія Т.Водотики з дослідження почесних громадян міста Києва говорить нам про те, що інтерес до локальної історії місцевих еліт набуває масштабів в межах всієї України³.

Отже, характеризуючи сучасний етап історіографічних розвідок із досліджуваної тематики, слід відзначити кардинальну зміну історичних концепцій, введення сучасних методологічних принципів, появу можливості більш широкого доступу науковців до архівних матеріалів, що спонукало зародження низки дискусійних питань, початок якісно нового етапу комплексного вивчення проблеми внеску елітних станових груп і носіїв звання «почесний громадянин міста» в розвиток Півдня України модерної доби.

1.2. Джерельна база

Основними джерелами, за якими стало можливим дослідити становлення інституту почесного громадянства, стали наступні групи документів і матеріалів:

1. Неопубліковані документи і матеріали, зокрема матеріали Ф.56 Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО) (Олександрівська повітова земська управа), де подані відомості про положення про земські установи, протоколи повітових земських зборів, звіти про діяльність управи⁴,

¹ Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017.

² Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук, Миколаїв, 2018.

³ Водотика Т. Почесні громадяни міста Києва. 1872–1917. Київ, 2019.

⁴ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф.56. Оп. 1. Спр.52. Арк. 21–23, 31; Спр.117. Арк. 5, 21; Спр.118, Арк. 77, 81.

Ф.24 ДАЗО (Олександрівська міська дума та управа) дозволяє детально ознайомитися з протоколами засідань, виписками з протоколів засідань, переліками питань до розгляду міської думи¹, Ф.21 ДАЗО (Олександрівське спрощене громадське управління) репрезентує документи про заснування спрощеного громадського управління, проведення виборів до земських органів Олександрівського повіту, списки виборців із зазначенням їх соціально-майнового стану².

2. Публікації документів та матеріалів, в тому числі «Жалувана грамота містам»³ Катерини II 1785 р., яка на загальнодержавному рівні визначила правовий статус міст і населення в них.

Окремої уваги заслуговує Повне зібрання законів Російської імперії, за яким можна прослідкувати трансформацію інституту почесного громадянства протягом XIX ст., розширення його соціальної бази, вимоги для отримання відповідного звання⁴.

Цікавим документом є збірник законів Я.А.Канторовича «Законы о состояниях», де зібрано перелік осіб, які мають право претендувати на звання почесного громадянина, правила про надбання спадкового та особистого почесного громадянства, форми свідоцтв про зарахування до почесного громадянства⁵.

«Альманах современных русских государственных деятелей»⁶ містить біографії представників еліти, зокрема Півдня України.

«Одесса. 1794–1894. Издание Городского общественного управления к столетию города»¹. Книга була видана з нагоди святкування столітнього

¹ ДАЗО. Ф.24. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 33–40; Спр. 250. Арк. 184–190.

² ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 15–51.

³ Российское законодательство X–XX веков: законодательство периода расцвета абсолютизма. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. Москва, 1987. Т.5.

⁴ Российская национальная библиотека. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення: 24.04.2019).

⁵ Канторович, Яков Абрамович. Законы о состояниях. СПб, 1911. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/11299> (дата звернення: 26.04.2019).

⁶ Альманах современных русских государственных деятелей. СПб, 1897. URL: <https://www.prlib.ru/item/396963> (дата звернення: 30.04.2019).

ювілею міста Одеси. У ній поданий загальний опис міста і історія його виникнення. Також містяться відомості про територію, клімат та населення, історію міського громадського управління, торгівлю і промисловість, благоустрій й шляхи сполучення, архітектуру, духовне життя і народну освіту, благодійність.

3. Статистичні джерела. До даної групи джерел належать такі документи, як «Города России в 1904 году»², «Городские поселения в Российской империи»³, «Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния»⁴, Перший Загальний перепис населення Російської Імперії 1897 р.⁵, праця А.Скальковського «Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края»⁶, «Списки населенных мест Российской империи...» Херсонської⁷, Катеринославської⁸ та Таврійської⁹ губерній, «Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии»¹⁰, а також

¹ Одесса. 1794–1894. Издание Городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1894. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2048> (дата звернення: 10.09.2019).

² Города России в 1904 году. СПб, 1906. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/8390> (дата звернення: 10.09.2019).

³ Городские поселения в Российской империи. СПб, 1863. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/22151> (дата звернення: 16.09.2019).

⁴ Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В.Павлович. СПб, 1862. С. 267–390. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005049> (дата звернення: 03.04.2019).

⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Таблица VIII. Распределение населения по сословиям и состояниям. СПб, 1905. Т. I. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/12632> (дата звернення: 11.02.2019).

⁶ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Сочинение. Одесса, 1850. Ч. I. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2043> (дата звернення: 16.02.2019).

⁷ Списки населенных мест Российской империи. Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. / сост. Л.Майков. СПб., 1868. Т. XLVII. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/9369> (дата звернення: 21.10.2019).

⁸ Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. СПб, 1863. Т. XIII. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/13243> (дата звернення: 21.10.2019).

⁹ Списки населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М.Равесский. СПб, 1865. Т. XLI. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/8976> (дата звернення: 21.10.2019).

¹⁰ Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. СПб, 1850. Т. XI. Ч. 4. URL: <https://www.prlib.ru/item/687882> (дата звернення: 23.10.2019).

«Статистические таблицы Российской империи за 1856 г.»¹. Даний інформаційний масив дозволяє ознайомитися з кількістю та чисельністю населення міст Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній, прослідкувати динаміку урбанізаційних процесів в регіоні, зіставити кількість почесних громадян з іншими станами міського соціуму.

Варто відмітити «Малоросійський родословник»², в якому зібрані біографічні відомості тих чи інших представників соціально-політичної еліти Катеринославщини.

4. Джерела особового походження. До групи наративних джерел належать спогади К.А.Скальковського³ – сина А.Скальковського, який був безпосереднім учасником тогочасних подій. Його мемуари дають змогу краще зрозуміти настрої купецької верстви на початку поступу благодійництва.

«Исторический очерк города Елисаветграда»⁴ 1897 р. під авторством О.М.Пашутіна – міського голови Єлисаветграда – дозволяє краще зрозуміти механізми функціонування органів міського управління на конкретному прикладі.

«Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем»⁵ 1881 р. С.Бернштейна є аналітичним історичним нарисом розвитку Одеси, зокрема, періоду другої половини ХІХ століття, що збігається з правлінням Олександра ІІ. Особлива роль приділена торгово-економічним відносинам.

У цілому наявна інформація в науковій літературі та джерелах дає можливість з достатньою повнотою висвітлити тему дослідження.

¹ Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. СПб, 1858. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/9034> (дата звернення: 23.10.2019).

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1908. Т.1. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/9389> (дата звернення: 27.10.2019).

³ Скальковский К.А. (1843–1906). Воспоминания молодости (по морю житейскому) : 1843–1869. СПб, 1906. Т.VIII. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2164> (дата звернення: 29.10.2019).

⁴ Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда, 1897. С. 101. URL: <http://library.kr.ua/elibr/pashutin/index.html> (дата звернення: 11.10.2019).

⁵ Бернштейн С. Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса, 1881. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/1946> (дата звернення: 05.09.2019).

1.3. Методи дослідження

Враховуючи, що предмет цього дослідження становить трансформація станового інституту почесного громадянства, громадська та соціально-політична діяльність почесних громадян південноукраїнських міст, теоретико-методологічна база ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах пізнання.

Дослідження спирається на принцип історизму, що вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості й допомагає відтворити картину розвитку соціальних відносин.

Методи аналізу та синтезу було використано для вивчення специфіки окремих соціальних груп. Використання методу аналізу дозволяло поділити інформацію на складові частини, а метод синтезу забезпечив умовне поєднання виділених частин в єдину систему і дозволив прослідкувати їх еволюцію.

Методи систематизації та класифікації допомагали в роботі з джерелами та літературою і забезпечили системне вивчення обраної проблематики.

Також при розробці теми використовувалися спеціально-історичні методи: ідіографічний, історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний, просопографічний, мікроісторичний та локальної історії.

Отже, дослідження історіографії та джерельної бази історії інституту почесного громадянства у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і соціокультурних відносин продемонструвало актуальність даної проблематики. Дослідники проявляють науковий інтерес до соціальної ролі дворянства, купецтва, інтелігенції, їхнього місця серед інших соціальних станів і груп суспільства, простеження еволюції їхньої соціальної поведінки у пореформений період. У дослідженні застосовувались різні типи наукових методів. Загальнонаукові та спеціально-історичні методи дали змогу детально дослідити тематику кваліфікаційної роботи. Джерелознавчі методи використовувались під час пошуку та використання джерел. Оперування

різними типами методів дало змогу досягти мети та дослідницьких завдань кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ 2

ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА В ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ

2.1. Законодавчо-правова база та етапи впровадження інституту почесного громадянства

Історія почесного громадянства як станової групи міського населення в Російській імперії нараховує більше 130 років і веде свій відлік від правління імператриці Катерини II. Історичним попередником почесного громадянства є станова група так званих «іменитих громадян», виокремлених в «Жалуваній грамоті містам» (повна назва «Грамота на права и выгоды городам Российской империи») 1785 року зі складу міських обивателів¹.

Як зазначає О.В.Черемісін, у період 1785–1870 рр. поняття «міський мешканець» трактувалось у широкому та вузькому значеннях. У широкому сенсі до городян належали всі, хто постійно проживав у місті й приписаний до певних станів (дворянство, міщанство, купецтво, ремісники, різночинці та інші), у вузькому – під городянами розуміли ті стани, яким дозволено було формувати склад міського громадського управління. Остання дефініція звужувала розуміння «городянина» до «міського обивателя»².

Сповідуючи ідеї просвітництва, Катерина II послідовно насаджувала в країні західноєвропейське розуміння третього стану. Керівництво імперії вважало, що все суспільство повинно розподілятися на три стани: дворянство, середній стан, селяни. На перший стан покладався обов'язок захищати батьківщину, а тому заняття торгівлею та промислами є для нього протиприродною справою. Землероби також не можуть займатися торговельно-промисловими заняттями, оскільки за законами природи їхня справа – вирощувати хліб. За таким укладом життя роль середнього стану була досить

¹ Российское законодательство X–XX веков: законодательство периода расцвета абсолютизма. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. Москва, 1987. Т. 5. С. 59.

² Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.146.

ясною¹. О.М.Донік стверджує, що застосовуючи до міського населення термін «міщани» або «середній рід людей», монархія не тільки визнавала користь для держави такого стану, а й визначала його місце в соціальній структурі, розташувавши останній у середині станової драбини: поміж дворянством і селянством². Визначення міського населення як «середнього роду людей», попри невідповідність реальному становищу городян у країні, чітко фігурує в «Жалуваній грамоті містам», яка стала важливим етапом у законодавчому оформленні третього стану³.

«Жалувана грамота містам» від 21 квітня 1785 р. закріплювала правовий статус населення міст незалежно від професійної діяльності, що відповідало ідеї «середнього роду людей». Статус міського населення базувався на визнанні міста особливо організованою територією зі спеціальною адміністративною системою й видами занять населення. Утім, декларувавши єдиний міщанський стан, «Жалувана грамота» водночас розподілила все міське населення на шість категорій: 1) «справжні міські обивателі», які мали в місті будинок та іншу нерухомість; 2) записані в гільдії купці; 3) ремісники, які належали до цехів; 4) іногородні та іноземні купці; 5) імениті громадяни (капіталісти й банкіри, які мали капітал не менше 50 тис. руб., оптові торговці, судновласники, котрі перебували в міській адміністрації, учені, художники); 6) інше міське населення⁴.

За міськими жителями, як і за дворянством, визнавалося право на корпоративну організацію. Городяни становили «міське товариство» й могли збиратися на зібрання з санкції адміністрації⁵. Попри певну консолідацію міської громади, російське законодавство все ж розподіляло її за майновою ознакою. Навіть серед найбільш заможних городян виділялися імениті

¹ Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.147.

² Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. № 8. С. 87.

³ Российское законодательство X–XX веков... Москва, 1987. Т.5. С.62.

⁴ Там само. Т. 5. С. 64.

⁵ Там само. Т. 5. С. 68.

громадяни, обсяг прав і привілеїв котрих був більш значним, ніж навіть у заможних прошарків купецтва. В основу зарахування окремих громадян до статусу іменитих було покладено не тільки майновий стан, а й заслуги перед суспільством і державою (вчені, художники, артисти та ін.). Їх відрізняли від інших міських станів розширені особисті права. Так, імениті громадяни звільнялися від тілесних покарань, їм дозволялося їздити по місту в кареті, запряженій четвіркою коней. Їхні онуки могли клопотатися про присвоєння їм дворянського звання за заслуги своїх предків¹. За твердженням О.М.Доніка, особливо привабливою для купецтва в іменитому громадянстві була можливість подальшого зарахування до дворянства².

Таким чином, не зважаючи на бажання законодавця бачити міське населення єдиним, «Жалувана грамота містам» визначила перевагу купців перших двох гільдій та іменитих громадян. Грамота, надаючи переваги торгово-промисловій верхівці, деякою мірою сприяла зростанню торгівлі й промисловості в країні.

Істотні кроки назустріч побажанням купецтва були зроблені за часів правління імператора Павла I. Навесні 1800 р. було затверджено указ про встановлення для купців звання комерції радника, а згодом – і мануфактур-радника. Звання ці прирівнювалися до VIII класу статської (цивільної) служби³. Купці, які отримували їх, хоча й не вважалися дворянами, але на певних умовах могли купувати села з кріпаками (проте це право належало їм особисто і не поширювалося на нащадків). За заслуги їх нагороджували орденами і вони могли просити про прийняття їхніх дітей на цивільну службу нарівні з обер-офіцерськими дітьми, а в училища й університети – без увільнення з товариства. Купці 1-ї гільдії отримували право носити мундир, що дозволялося тільки дворянам⁴. Таким чином, отримання цих звань, дарма що вони не

¹ Российское законодательство X-XX веков... Москва, 1987. Т.5. С. 71.

² Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. № 8. С. 88.

³ Полное собрание законов Российской империи: Собрание 2-е. СПб, 1830. Т. 26. № 19347. С. 102.

⁴ Там само. С. 102.

дотягували до дворянського, усе ж дозволяло їм і їхнім дітям за певних умов добитися можливості стати дворянином.

Олександр I продовжив політику своїх попередників щодо формування в Росії «третього стану». Ідея посилення ролі купецтва в становій ієрархії була відбита в маніфесті від 1 січня 1807 р. «О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий»¹.

Маніфест 1807 р. скасував звання «іменитих громадян», передбачене «Жалуваною грамотою містам». Замість нього запроваджувалося престижне «першостатейне купецтво», до якого належали купці 1-ї гільдії, які вели тільки оптову торгівлю (на це звання не мали право купці, які вели одночасно оптову й роздрібну торгівлю або тримали відкупи та підряди), судновласники й банкіри. Першостатейний купець отримував право приїздити до царського двору (але тільки особисто, без членів родини), їздити в кареті парою й четвіркою. Піднімали престиж останніх і інші нововведення, зокрема їм дозволялося носити шпагу, записуватися в «оксамитову книгу» «знатних купецьких родів» (за прикладом дворянської)².

Заходи, спрямовані на піднесення престижу російського купецтва, не були випадковими. В умовах розвитку товарного виробництва й торгівлі, коли активно формувався чисельний і фінансово впливовий купецький стан, уряд змушений був дбати про посилення зв'язку між обома державними станами – «благородним» (дворянським) і торгово-промисловим (купецьким). Дворянам, які не перебували на державній службі, дозволявся запис у перші дві купецькі гільдії. Дворянин-купець не тільки зобов'язувався платити гільдійський збір, але й виконувати всі міські повинності. Його могли обирати на міські посади, для чого він на відповідний термін звільнявся від дворянської служби. Обов'язок охороняти права й привілеї купецького стану покладался на міністра

¹ Полное собрание законов Российской империи... Собрание 1-е. Т. 29. № 22418. С. 971.

² Там само. Т. 29. № 22418. С. 972.

комерції. Крім того, маніфест декларував «монаршу любов» до купців, «чийми трудами дарується достаток і багатство»¹.

Проте в жодному разі не йшлося про злиття заможного купецтва з «благородним» дворянством – проти цього були останні. Адже дворянство залишалося панівним станом імперії до 1917 р., визначаючи політику в усіх сферах суспільного життя. Протягом ХІХ ст. цей стан дедалі більше ставав замкнутим, проникнення до якого представникам інших суспільних верств ускладнювалося.

Натомість, існуюче до того часу звання «іменитих громадян» було збережено лише для вчених і митців. Однак у правлячих колах згодом почали усвідомлювати необхідність підвищення соціального статусу осіб із середньою і вищою освітою, а також державних службовців середньої ланки недворянського походження, які в перспективі повинні були скласти ядро утвореного середнього класу в містах імперії. На думку А.Фесенко, у таких історичних умовах інститут іменитого громадянства підлягав неодмінній трансформації².

У результаті тривалих дискусій інститут почесного громадянства законодавчо введено 10 квітня 1832 р. маніфестом Миколи І³. Були ліквідовані звання першостатейного купця та іменитих громадян. За прикладом дворянського звання, почесне громадянство поділялося на спадкове й особисте. Здобувалося воно по факту народження (спадкове) або могло бути надано імператорським наказом як по клопотанню самого прохача, так і по особливому поданню (спадкове й особисте).

Спадкове почесне громадянство надавалося купцям, які отримали звання комерції й мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в 1-й гільдії чи 20 років у 2-й (див. Додаток А). Це звання надавалося також особам, які були докторами чи магістрами, мали звання

¹ Там само. Т. 29. № 22418. С. 972.

² Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук. Миколаїв, 2018. С. 46–47.

³ Полное собрание законов Российской империи... Собрание 2-е. Т. 7. № 5284. С. 193.

художника, також іноземним ученим і капіталістам-комерсантам; тим, хто перебував в особистому дворянстві не менше 10 років та їхнім дітям. При цьому кандидат на здобуття спадкового звання почесного громадянина повинен не підпадати під обвинувачення у фінансовій неспроможності та звинувачувальні судові вироки по кримінальним справам. Особисте почесне громадянство могли просити удостоєні звання кандидата в студенти чи дійсного студента; іноземні вчені; особи, котрі закінчили повний курс Академії мистецтв; власники значних мануфактурних і фабричних підприємств, у тому числі й не російські піддані (іноземці, які отримали громадянство, також могли подавати прохання про присвоєння їм спадкового почесного громадянства, але лише при прийнятті російського підданства й десятирічного перебування у званні почесного громадянина), а також діти особистих дворян, якщо вони перебували «у вільному стані»¹.

Як зазначають сучасні дослідники військової і цивільної історії міста Севастополя, почесними громадянами могли стати також особи неправославного віросповідання: євреї «за високі заслуги або значні успіхи в науках, мистецтвах, торгівлі й мануфактурній промисловості», які живуть у рисі осілості, а також особи магометанського сповідання за спеціальним посвідченням Магометанського духовного правління². В маніфесті імператора про це йдеться окремим параграфом³.

Процедура подання документів та оформлення звання почесного громадянства детально описана в «Законах о состояниях» – зводі законів 1911 р. (укладач – Я.А.Канторович)⁴.

А.М.Білокрис також наводить перелік механізмів даного процесу в статті «Почесне громадянство в дореформеній Росії»⁵. Вона полягала в наступному:

¹ Полное собрание законов Российской империи... Собрание 2-е. Т. 7. С. 194.

² Куликов И.И., Кот В.П., Крестьянников В.В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флота. Севастополь, 2008. С. 78–79.

³ Полное собрание законов Российской империи... Собрание 2-е. Т. 7. С. 195.

⁴ Я.А.Канторович. Законы о состояниях: свод законов. СПб, 1911. Т. 9. С. 291–294.

⁵ Белокрис А.М. Почетное гражданство в дореформенной России. *Московский журнал*. 2005. № 3. С. 56.

особи, які бажали одержати грамоту на почесне громадянство, повинні звернутися з клопотанням до департаменту герольдії Урядового Сенату. Зарахування до стану почесного громадянства здійснювалося рішенням Урядового Сенату або (у спеціально обговорених випадках) імператорським указом. Спадкоємним почесним громадянам Сенат надавав відповідні грамоти, а особистим – свідчення встановленої форми.

Документи, зібрані в «Законах о состояниях» дають змогу сучасним дослідникам ознайомитись з повним текстом імператорських наказів про присвоєння звання почесного громадянина. У них йдеться: «Божию Милостию, Мы NN, Император и Самодержец Всероссийский, Царь Польский, Великий Князь Финляндский, и прочая, и прочая, и прочая. Указом Нашим *такого-то года, месяца и числа*, Правительствующему Сенату данным, Всемилостивейше пожаловали Мы *такого-то за то-то* (прописується заслуга из указа) в потомственные почетные граждане. Во свидетельство чего повелели Мы Правительствующему Сенату грамоту сию подписать и государственною Нашею печатью укрепить. Дана в Санкт-Петербурге *дня года*»¹ (див. Додаток Б).

Прийнята постанова про почесне громадянство започаткувала новий суспільний прошарок, близький до дворянства.

Закон поставив межу вертикальної соціальної мобільності громадян. Наприклад, відтепер перед купецтвом, яке намагалося здобути дворянський титул, було створено міцну перепону. Водночас нове звання консолідувало верхній прошарок громадянства. Адже привілеї, які відповідали його статусу, були більшими, ніж ті, що визначали належність до 1-ї гільдії. Крім того, при нестійкості купецького звання, почесне громадянство до певної міри стабілізувало також й купецький стан, що в свою чергу призвело до перетворення його на соціальній прошарок західноєвропейського зразка. П.Г.Риндзюньський відзначав, що «реальні переваги почесного громадянства були невеликими, вони передбачали звільнення від тілесного покарання за

¹ Я.А.Канторович. Законы о состояниях: свод законов. СПб, 1911. Т. 9. С. 839.

судом. Усіма цими свободами купці користувалися й раніше, але реальне значення мала та обставина, що вищезазначені права закріплювалися за особами, які отримували почесне громадянство, і не залежали більше від перебування в гільдії»¹.

Серед привілеїв почесного громадянства виокремимо право не платити подушний збір, по відношенню до окресленої групи заборонялось використовувати тілесні покарання у випадку скоєння ними злочину, за умовою володіння в місті нерухомістю, почесні громадяни мали право брати участь у виборах та обиратися на міські громадські посади, право на іменування в актових документах почесними громадянами з додаванням цього звання до найменування гільдії; купці, здобувши спадкове почесне громадянство, мали право йменуватися «ваше благородие», що дозволялося тільки дворянам і особам, які мали IX–XIV класи згідно з «Табелем про ранги»².

Зазначимо, що існував механізм довічного позбавлення права почесного громадянства за кримінальні, економічні та морально-етичні вчинки не сумісні з цим званням. Передбачалося, що право втрачається внаслідок судового вироку, втрати «чесного ім'я» за рішенням суду, у зв'язку з визнанням носія почесного громадянства «повним банкрутом»³.

Таким чином, аналіз законодавчо-правових засад формування та дослідження генези інституту почесного громадянства дає підстави стверджувати, що починаючи з другої половини XVIII сторіччя перед правлячими колами Російської імперії гостро постала проблема надолуження «цивілізаційного» відставання від Західного світу в багатьох сферах.

Однією з яких стало наближення статусу міст і аристократії Російської імперії до базових засад, сформованих Магдебурзьким правом. В руслі чого, приймаються документи направлені на регулювання статусу міст, їх станової структури. Наслідком чого стає виникнення на початку XIX сторіччя інституту почесного громадянства – привілейованого міського прошарку, який

¹ Рындрюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва, 1958. С.171.

² Полное собрание законов Российской империи... Собрание 2-е. Т. 7. С. 194.

³ Там само. Т. 7. С. 195.

планувалось зробити вищим міським станом.

Зазначимо, що в Російській імперії інститут почесного громадянства вирізнявся від європейських аналогів. Головна відмінність полягала в тому, що почесне громадянство набуло станового характеру, надані привілеї – звільнення від тілесних покарань, військового призову, особистого оподаткування та інші – досить швидко втратили свою актуальність. Тому інститут почесного громадянства так і не зміг у повній мірі перетворитись на елітарний стан міського світського товариства.

2.2. Трансформація інституту почесного громадянства протягом другої чверті XIX – початку XX ст.

Починаючи з середини XIX і до початку XX століть кількість почесних громадян істотно розширилася у зв'язку зі зростанням їх ролі в суспільстві, підвищенням соціального статусу купецтва й духівництва, збільшенням числа осіб недворянського походження, осіб які знаходяться на державній службі.

Дослідник А.Білокрис, аналізуючи статистичні дані змін чисельності почесних громадян, наводить наступні цифри. В 1840 р. в Російській імперії налічувалося 4 800 почесних громадян, що складало 0,1% міського населення країни. До 1897 р. їхнє число зросло до 342 900 чоловік (разом з членами родин й включаючи Царство Польське, але без Фінляндії), однак частка в загальній масі населення імперії залишалася невеликою – 0,3%. Статистика 1910–1912 рр. вказує на чисельність почесних громадян разом з родинами у кількості 372 400 чоловік (0,5% населення), з них спадкоємних – 197 300 чоловік¹.

Зокрема, праця А.Скальковського «Досвід статистичного опису Новоросійського краю. Географія, етнографія та народонаселення Новоросійського краю» 1850 р.² містить відомості про кількісний склад почесних громадян в Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях

¹ Білокрис А.М. Почетное гражданство в дореформенной России... 2005. № 3. С. 55–59.

² Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Сочинение. Ч.1. Одесса, 1850. С. 358–359.

станом на 1844 р. Автор зазначає: «Число почесних громадян в краї, який недавно став відкритим для промисловості, ще не велике, та за відомостями офіційними в 1844 р. не перевищує 195 душ обидвох статей. Але число їх вже велике в порівнянні з числом купецтва, яке складає 16 371, так як на 83 душі маємо по одному почесному громадянину»¹. Детально ознайомитися з даними можна в таблиці 2.1:

Таблиця 2.1 Чисельність почесних громадян та купців в Новоросійському краї за 1844 р.²

Административно-территориальная единица	Душ обоого пола		Число капиталов
	Почетных граждан	Купцов всех гильдий	
В губернии Херсонской	2	2 432	1 022
В губернии Екатеринославской	6	4 146	656
В губернии Таврической	12	2 496	700
В области Бессарабской с Измаилским градоначальством	12	3 215	615
В градоначальстве Одесском	144	2 758	692
В градоначальстве Таганрогском	19	944	401
В градоначальстве Керчь-Еникальском	–	381	138
А всего во всем крае	195	16 371	4 224

За переписом населення Російської імперії 1897 р. можна прослідкувати кількісне співвідношення спадкових, особистих почесних громадян, їхніх сімей у межах кожної з південноукраїнських губерній та безпосередньо в містах цих адміністративно-територіальних одиниць (таблиця 2.2):

¹ Скальковский А. Опыт статистического описания... С. 358–359.

² Там само. С. 358–359.

Таблиця 2.2 Репрезентативність почесних громадян з сім'ями на Півдні України¹

Катеринославська губернія			
Спадкові та особисті почесні громадяни й їхні сім'ї	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
		3 513	3 068
Катеринославська губернія (в містах)			
Спадкові та особисті почесні громадяни й їхні сім'ї	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
	1 245	1 015	2 260
Таврійська губернія			
Спадкові та особисті почесні громадяни й їхні сім'ї	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
	2 616	2 354	4 970
Таврійська губернія (в містах)			
Спадкові та особисті почесні громадяни й їхні сім'ї	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
	1 593	1 463	3 056
Херсонська губернія			
Спадкові та особисті почесні громадяни й їхні сім'ї	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
	5 573	4 972	10 545
Херсонська губернія (в містах)			
Спадкові та особисті почесні громадяни й їхні сім'ї	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
	3 885	3 318	7 203

Виходячи з вищезазначених даних, Херсонська губернія утримувала лідерство за кількістю почесних громадян, що проживали на її території, у порівнянні з іншими адміністративно-територіальними одиницями регіону. Ця перевага пояснюється більшою часткою міст поміж інших населених пунктів.

За даними Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ Російської імперії кількість міст Херсонської губернії на 1904 р.

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица VIII. Распределение населения по сословиям и состояниям... СПб, 1905. Т. I.

становила 36 (19 міст та 17 містечок), а чисельність їх мешканців – 1 100 000 чол.; Таврійської відповідно – 31 (18 міст та 13 містечок) і 516 200 чол.; Катеринославської – 22 (9 міст та 13 містечок) і 578 100 городян. Загалом у 1904 р. на Півдні України було нараховано 89 міст, а міського населення – 2 200 000¹.

Городян Південної України за період з 1856 до 1897 року збільшилося з 451 000 (16,4% всього населення краю) до 1 300 000 (21%). По губерніях це зростання розподілялося так: у Катеринославській – з 98 200, або 9,5% всього населення губернії, до 241 000 (11,4%); Таврійській – з 121 200 (18,4%) до 289 300 (20%); Херсонській – з 231 600 (21,4%) до 789 000 (28,9%)².

Якщо розподілити всіх городян регіону по губерніях, то у 1897 році у Херсонській проживало 59,8%, Таврійській – 21,9%, Катеринославській – 18,3%. Велику кількість міських жителів у Херсонській губернії, порівняно з іншими губерніями краю, можна пояснити наявністю тут великих міст-портів – Одеси, Миколаєва, Херсона, куди тяжіло населення з сусідніх регіонів. Особливо швидко зростала Одеса – найбільше за чисельністю населення місто в Україні і четверте в Російській імперії.

Зміни у законодавстві другої половини XIX століття спонукали до розширення станової категорії почесних громадян. Зокрема, одержання станової категорії дозволялось особам недворянського походження, які отримали офіцерське звання при відставці з військової служби, або при переході на цивільну. Також станову категорію могли отримати особи недворянського походження, які на цивільній службі досягли чину XIV класу³.

Пом'якшились вимоги для отримання спадкоємного звання почесного громадянина та значно поширилась категорія осіб, які мали право на його здобуття. Так, спадкоємне звання надавалось особам купецького стану, які мали ордени Святої Ганни й Святого Володимира. Окрім них, здобували спадкоємне

¹ Города России в 1904 году. СПб., 1906. С.94, 163–164.

² Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов. СПб, 1905. Вып. 5. С. 8, 20, 23.

³ Я.А.Канторович. Законы о состояниях... С. 823–827.

право почесного громадянина доктори медицини й хірургії після одержання диплома, випускники гімназій – діти особистих почесних громадян купецького та міщанського станів, відзначених нагородною медаллю. По праву народження до спадкоємного почесного громадянства зараховувались діти чиновників і духовних осіб, нагороджених орденами Святої Ганни й Святого Станіслава. Також, до спадкоємних почесних громадян належали сановні особи, які закінчили курси в академіях і семінаріях з ученими ступенями або званнями. Зарахування до особистого почесного громадянства могли домагатися студенти імператорських університетів, які одержали дипломи 1-го й 2-го ступеню, керівники й майстри ремісничих і технічних навчальних майстерень, трудовий стаж яких нараховує десять років, старші боцмани й кондуктори флоту, звільнені у відставку після десятирічної служби, корабельні механіки, які знаходились у морі повних п'ять років, артисти 1-го розряду імператорських театрів, які мали десятирічний термін виступів¹.

Ухвалення низки указів, які посилили соціальне становище «третього стану» в російському суспільстві, і особливо запровадження почесного громадянства сприяло усвідомленню власної значущості й вагомості звання «почесний громадянин». Дворянство, хоча й залишалося спокусливим, але вимагало великих витрат, або ж служби, тож звання почесного громадянина переосмислювалося в бік більшої його ваги в очах представників купецтва, а для багатьох інших станів суспільства воно ставало заповітною мрією.

Процес усвідомлення власної значущості особливо посилювався в пореформений період, коли розорення дворянства стало неминучим явищем, а можливість збагатитися для представників інших станів зростає. Хоча чини й ордени надалі визначали соціальний статус людини, усе ж на перше місце виходив капітал. З цього часу звання почесного громадянина вже не давало відчутних переваг і втратило для багатого купецтва свою привабливість. Воно стало доступним іншим станам та іноземцям.

У суспільній ієрархії, унаслідок окреслених реорганізацій новоутворена

¹ Я.А.Канторович. Законы о состояниях... С. 823–827.

група почесних громадян являла собою чисельно невеликий прошарок між нижчими, непривілейованими станами й дворянством. Вона не мала своєї корпоративної організації, подібно дворянським зборам або купецьким гільдіям. Володіння статусом почесного громадянина не давало переваги на державній службі. Сенс існування цього інституту складався не стільки в отриманні привілеїв, скільки в морально-етичній площині, зокрема: «охороні почесних прав громадян від занепаду, заохочуванні міщан до праці та доброзичливості, наданні добрим навичкам, працьовитості й здатності міщан у цьому роді життя властиву їм нагороду, почесність і відмінність»¹.

Окрім загальноімперського почесного громадянства з другої половини ХІХ ст. дістає свого розповсюдження таке явище, як почесне громадянство конкретних міст, що надавалось городянину за особисті заслуги перед містом. Формулювання «почесний громадянин міста» встановилася не відразу. У початковий період це – «почесний член міського товариства», «перший почесний громадянин», «перший вічний громадянин», і навіть просто «громадянин міста».

Проте, отримання цього звання було чималим моральним заохоченням. Причому висока престижність його пояснювалася тим, що це була єдина нагорода, що надходила не з державних структур, а від органів місцевого громадського управління.

Виникнення інституту почесного громадянства міст Російської імперії пов'язане з реформами 1860-х років. Одним з наслідків селянської реформи був відтік частини населення, в першу чергу дворянства і селян, в міста. Це значно поповнило ряди міських жителів, причому, найбільше число їх заселило міста в 1861–1862 рр. Проживаючи в містах, дворяни активно включаються в життя міської громади. Але, не входячи до складу цього «міського товариства» (до реформи 1870 року в склад «міського товариства» входили виключно представники міських станів – купці, почесні громадяни, міщани, ремісники), дворяни, як і духовенство, різночинці, виявилися відстороненими від участі в

¹ Полное собрание законов Российской империи... Собрание 2-е. Т. 7. С.193–196.

громадському управлінні. Тоді з'являється ідея про включення до складу «міського товариства» хоча б окремих, найбільш шанованих городян шляхом надання їм звання почесного громадянина міста. Нагородження цим званням розглядалося владою і громадськістю міста як засіб, що дозволяє залучити до громадського управління осіб не міських станів.

Воно не передбачало для носіїв тих матеріальних переваг і соціальних привілеїв, котрі мали представники загальноімперського почесного стану. Також воно не передавалося в спадщину, ставши мірою оцінки діяльності людини за його конкретний внесок у розвиток міста або країни в цілому. Звання почесного громадянина міста привласнювалося по клопотанню міської думи й символізувало «виняткову форму вираження вдячності й подяки громади за діяльність на користь міста, а також данину поваги до людей, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною». За аналогією з Західною Європою, почесний титул не передбачав для його носія зворотних обов'язків. Багато чиновників з метою його отримання підлещувалися перед громадянами міст, керованих ними губерній. Дослідниця В.Лазебник акцентує увагу на цікавій деталі: з 1876 р. встановився порядок, відповідно до якого на «высочайшее благо воззрение» не повинні були надходити клопотання міських товариств про присвоєння звання почесного громадянина міста чиновникам, які займали високе службове становище в місцевій губернській адміністрації до залишення ними постів¹.

Першими, хто удостоївся звання почесного громадянина міста, були в основному керівники місцевої адміністрації – губернатори і генерал-губернатори. У 1865 р. число почесних звань, присвоєних начальникам губерній, склало 39 із загального числа 59, наголошує В.Лазебник².

Як свідчить сучасний дослідник В.Головань, в установах міського самоврядування тодішньої Російської імперії набув поширення афористичний

¹ Лазебник В.І. Почесне громадянство у дореволюційнім Катеринославі: правовий аспект. *Скарби музеїв: збірник статей*: матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв (м. Дніпро, 24 травня 2003 р.). Дніпро, 2005. С. 31–32.

² Лазебник В.І. Почесне громадянство у дореволюційнім Катеринославі... С. 34.

вислів: «Є надія, що всі губернатори зробляться почесними громадянами міст, керованих ними губерній». Зокрема, звання почесного громадянина міста Одеси отримав Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор О.Строганов¹.

У найближчі роки майже всі губернатори були удостоєні цього звання. Звернемося до прикладу Катеринослава. Відомості з Російського державного історичного архіву (далі – РДІА), а саме фонду Господарчого департаменту Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, зібрані В.Лазебник, дозволяють прослідкувати дану тенденцію. У 1868 р. міська дума удостоїла званням почесного громадянина губернатора В.Д.Дуніна-Барковського². Таким чином, губернатор став першим почесним громадянином Катеринослава. В.Д.Дунін-Барковський, родом з Чернігівської губернії, поміщик, був депутатом дворянських зборів губернії, попечителем богоугодних закладів, повітовим предводителем дворянства. Його робота в Катеринославі припала на бурхливі пореформені 1860-і роки. При безпосередньому сприянні та підтримці губернатора було відкрито жіноче училище, створені товариство піклування про жіночу освіту та благодійне товариство, що утримувалися виключно за рахунок приватних пожертвувань і громадських коштів³.

З 1868 р. пройшло майже 19 років, коли в 1887 р. звання почесного громадянина міста удостоїлися відразу дві людини – О.М.Поль і Г.П.Алексеев, в наступному, 1888 р. – колишній катеринославський губернатор І.М.Дурново, а в 1890 р. – також губернатор Д.М.Батюшков⁴.

Серед усіх цих імен найбільш відомим є ім'я О.М. Поля – підприємця, громадського діяча, колекціонера.

Г.П.Алексеев родом з Котовки Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Походив зі стародавнього дворянського роду. За освітою – юрист. Чотири рази, з 1874 по 1884 р. його обирають губернським

¹ Головань В.И. Почетные граждане города Одессы. Одесса, 2003. С. 25.

² Лазебник В.И. Почесне громадянство у дореволюційнім Катеринославі... С. 41.

³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1908. Т.1. С. 186.

⁴ Лазебник В.И. Почесне громадянство у дореволюційнім Катеринославі... С. 44.

предводителем дворянства, в 1871 р. – гласним міської думи. Він – почесний попечитель шкіл, гімназій і притулків міста, матеріально підтримує учнів з бідних сімей, навчальні заклади, бібліотеки. Видатний державний діяч, обергофмейстер двору, дійсний таємний радник, член ради міністра внутрішніх справ, нагороджений усіма російськими орденами, крім ордена св. Андрія Первозванного, він мав значні зв'язки та авторитет в державних органах імперії, що мало неабияке, а часом і вирішальне значення при вирішенні регіональних проблем. Не забарилося і місто віддячити йому, присвоївши почесне звання¹.

Доволі часто високопоставлені персони прагнули підкреслити, наскільки дорожать честю, яку їм надає суспільство. Звертаючись до міського голови, Г.П.Алексеев писав: «Прошу Вас принять лично и передать всем глубокоуважаемым господам городским гласным мою беспредельную душевную благодарность за высокую честь, оказанную мне избранием меня почетным гражданином дорогого Екатеринослава. Глубоко тронутый лестным вниманием моих досточтимых сограждан, я буду всегда считать себя счастливым и по мере сил своих содействовать к благу родного славного нашего города»².

Другим губернатором, який став «почесним громадянином» Катеринослава, був І.М.Дурново. 16 жовтня 1870 р. його призначили губернатором. Тоді йому було 36 років, а працював він в губернії 12 років. Його діяльність припала на час, який приніс значні зміни в економічному житті всього краю. У середовищі городян його називали «найулюбленішим губернатором»³. Особиста доброта, м'якість спілкування і відкритість Івана Миколайовича викликали симпатії жителів. Родом Дурново з дворян Чернігівської губернії, де служив повітовим і губернським предводителем дворянства. У Катеринославі завдяки його енергійному сприянню живу і плідну

¹ Абросимова С.В. Екатеринославские дворяне Алексеевы (По документам семейного архива). *Південна Україна*. Запорожье, 2002. № 7. С 126–140.

² Абросимова С.В. Екатеринославские дворяне Алексеевы... № 7. С. 143.

³ Лазебник В.І. Почесне громадянство у дореволюційнім Катеринославі... С. 51.

роботу проводило благодійне товариство, були відкриті нові установи народної освіти, засновані фонди і стипендії його імені. У 1889 р. він був призначений Міністром внутрішніх справ імперії. Іван Миколайович був почесним громадянином ще трьох міст губернії – Павлограда, Бахмута, Луганська¹.

Останнім почесним громадянином міста з числа губернаторів став Д.М.Батюшков. Губернатор, а також його дружина, сприяли розвитку народної освіти і громадської благодійності. За його підтримки зведені будівлі дешевих їдалень для бідних, будинок для людей похилого віку; дитячий притулок і безкоштовна жіноча школа утримувалися виключно на кошти благодійності, що збиралися головним чином сім'єю посадовця (120 тис. рублів). 25 жовтня 1890 р. йому було присвоєно звання почесного громадянина міста².

Не ставлячи під сумнів той факт, що низка губернаторів, обраних почесними громадянами міст, були гідними цього звання, зробивши певний вклад у розвиток міста або країни в цілому, зустрічалось чимало випадків, коли висування кандидатури носило відверто кон'юнктурний характер. В першу чергу увага зверталась на титул чи посаду особи, а не на її реальний внесок у соціально- культурний, економічний та інший розвиток міста.

Дану ситуацію можна пояснити тим, що міські думи отримали право подавати клопотання про присвоєння звання особам, які мали загальноновизнані заслуги, діяльність котрих безпосередньо не пов'язувалась з даним містом, а носила загальнодержавний характер. Ця обставина особливо підкреслювалася в клопотаннях міських дум. Відомий хірург і науковець М.Пирогов 12 травня 1881 року отримав звання почесного громадянина міста Москви за новаторську діяльність під час облоги Севастополя в період Кримської війни та «п'ятдесятирічну трудову діяльність в галузі освіти і науки»³.

А.Фесенко наводить ще один приклад подібного стану речей. З початком Першої світової війни, за чисельними зверненнями представників громадських

¹ Альманах современных русских государственных деятелей. СПб, 1897. С. 115–116.

² Альманах современных русских государственных деятелей. СПб, 1897. С. 632.

³ Севастополь: энциклопедический справочник / по ред. М.П.Апошанской. Симферополь, 2008. С. 625.

організацій Севастополя, міська дума звернулася з клопотанням про надання звання почесного громадянина міста Севастополь Великому князеві, Верховному Головнокомандуючому сухопутними й морськими силами Російської імперії Миколі Михайловичу Романову. При цьому конкретних фактів щодо внеску Великого князя у розбудову та розвиток безпосередньо Севастополя не оприлюднено¹.

Головною метою думських рішень стало прагнення віддячити діячам різного рангу за істотну підтримку соціальних проектів, установ і культури міст. Відзначимо, що характерною рисою стала приналежність нагороджених виключно до елітарної частини суспільства, що можна прослідкувати за списком почесних громадян Севастополя, поданих в дисертації А.Фесенко, зокрема – військовий губернатор (Олексій Самуїлович Грейг), перший градоначальник Севастополя (Павло Олександрович Перелешин), міський голова (Михайло Ілліч Казі), морський міністр Російської імперії (Іван Костянтинович Григорович), державні діячі (Оттон Ріхтер), меценати². При цьому відсутні представники більш нижчих станів, таких як міщани, ремісники, робітники.

З проведенням міської реформи 1870 р. були створені всестанові органи міського громадського управління, і обмежувальна умова (приналежність до міського стану) повністю відпала. Але, з іншого боку у Міському положенні 1870 року навіть не згадано про право міст подавати клопотання такого роду. Таким чином, саме звання так і не було узаконено, а порядок його присвоєння залишився не регламентованим ніякими законодавчими актами. Наприклад, міські думи Миколаєва та Севастополя автономно підходили до обговорення кандидатур на присвоєння звання почесного громадянина. Рішення приймалося голосуванням, однак відразу не вступало у силу.

Процедура була наступною: документ потрібно «надати на розгляд Його Найвищої Імператорської Величності». Право висування кандидатури на

¹ Фесенко А.А. Первые почетные граждане Севастополя. Научно-документальное издание. Севастополь, 2013. С. 132.

² Там само. С. 53–55.

присвоєння звання почесного громадянина надавалося гласним міських дум. Наступним етапом ставав губернатор, якому міський голова надавав клопотання міської думи.

При лояльному відношенні губернатора до прохання, воно надходило далі по інстанції – до Міністерства внутрішніх справ, після доповіді міністра запитувався «Височайший дозвіл» на «підношення» звання почесного громадянина міста висунутій особі. Тільки після особистого схвалення імператором кандидату повідомлялось про присвоєння йому очікуваного звання¹.

А.Фесенко дослідила наявні архівні матеріали міської думи міста Севастополя. З них дізнаємося, що відразу після позитивного рішення збиралось екстрене думське засідання на якому кандидату оголошували імператорський вердикт. Зокрема, подібним чином, про отримання звання почесного громадянина міста Севастополя повідомлено адмірала Івана Григоровича 13 травня 1898 року².

Захід відбувався наступним чином: на екстреному засіданні думи І.Григоровичу урочисто вручили «ювелірної роботи папку із сап'янової шкіри шагрень на муаровій підкладці» розміром 40 на 53 сантиметри. У її верхньому лівому куті містилася карбована срібна монограма на пошану нагороджуваного, на якій прізвище, ім'я по-батькові адмірала витіснено сріблом всередині, під якими розташовано емалевий герб міста. Замовлялася така річ, як правило, у петербурзьких майстрів і коштувала достатньо дорого для того часу – 110–150 рублів. До папки вкладено привітальну адресу, яку на засіданні думи урочисто вручили І.Григоровичу. Портретом адмірала, як і інших почесних громадян міста, прикрасили зал засідань Севастопольської міської думи³.

Питання про почесне громадянство міст в новому Міському положенні 1892 р., як і в положенні 1870 р., не отримало ніякого відображення. Разом з тим, в серпні 1892 р. Міністерством внутрішніх справ було розіслано

¹ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... С. 52–53.

² Там само. С. 53.

³ Там само. С. 53.

циркулярне розпорядження, в якому, по суті справи, підтверджувалося право міських громадських управлінь клопотати про надання різним особам звання почесних громадян міст. У циркулярі йшлося про те, що нерідко надходять клопотання звання особам за дуже незначний внесок їх «в местные пользы и нужды», «чем наносится немалый ущерб самому значению и достоинству почетного звания». Пропонувалося звернути увагу міських громадських управлінь на необхідність «более разборчивого отношения к заслугам тех лиц, о даровании коим звания почетного гражданина возникает предположение». Однак циркуляр 1892 р. не вніс ясності в питання про те, за які заслуги перед містом допускається клопотати про присвоєння почесного звання¹.

Можливо, це положення циркуляра, а також діюча до самого кінця ХІХ століття заборона на присвоєння звання почесного громадянина міста особам жіночої статі, стали приводом для незатвердження у цьому званні О.Я.Риндовської, К.І.Мессарош і Є.А.Грекової. Подвижниці жіночої освіти в Катеринославі, засновниці товариства піклування про жіночу освіту, комісії народних читань, безкоштовних шкіл, – вони залучили до участі в них комерційну, культурну та адміністративну еліту міста, яка своїми внесками, і особливо пожертвами, допомагала життєдіяльності товариств. 30-річна діяльність товариства, котре надало чималу послугу в справі народної освіти Катеринослава, не пройшла непоміченою містом і його суспільством. Його засновниці були удостоєні звання почесних громадян (дату клопотання виявити не вдалося)², але затвердження клопотань не відбулося з невідомої причини.

В.Лазебник наголошує, що в алфавітному каталозі РДІА ці імена відсутні. У «довідці» Головного Управління у справах місцевого господарства МВС, складеної в серпні 1912 р., де коротко викладається історія присвоєння звання почесного громадянина міста жінкам і наведено список осіб жіночої статі, які отримали його – цих імен також немає. У числі названих 16 імен лише одна

¹ Лазебник В.І. Почесне громадянство у дореволюційнім Катеринославі... С. 53.

² Там само. С. 55.

громадянка Катеринослава – Алексєєнко Н.І.

З Катеринославської губернії цього звання удостоїлися: Канкрин В.П., м.Олександрівськ, за постійні турботи і праці, матеріальні витрати щодо Олександрівського дитячого притулку¹; Коростовцева Н.А., м.Павлоград, за благодійну діяльність в справах місцевої жіночої гімназії².

Єдиною почесною громадянкою міста, чия кандидатура пройшла всю процедуру присвоєння звання, стала вищезгадана Надія Іванівна Алексєєнко. В.Лазебник наводить уривок з листа завідувача відділом міського господарства Міністерства внутрішніх справ на ім'я Катеринославського губернатора: «Государь император по всеподданнейшему докладу Министра внутренних дел в 20 день ноября 1911 г. Всемилостивейше соизволил на присвоение вдове Екатеринославского купца Н.И.Алексеевко звания почетной гражданки г.Екатеринослава согласно ходатайству о том местной городской думы за пожертвование городу Екатеринославу участка земли и 652 500 руб. на дела благотворения. О таком Высочайшем повелении... имеем честь уведомить Ваше превосходительство для зависящих распоряжений». Постанова міської думи за клопотанням про нагородження званням почесної громадянки міста відбулося 23 липня 1911 р.³

Зазначимо, що всі намагання керівництва імперії не призвели до повноцінної реалізації задумів щодо впровадження інституту почесного громадянства в повсякденність південноукраїнських міст. Зазначена станова категорія відрізнялася від європейських аналогів. Головна відмінність полягала в тому, що почесне громадянство набуло станового характеру, надані привілеї – звільнення від тілесних покарань, військового призову та інші – досить швидко втратили свою актуальність. Тому інститут почесного громадянства так і не зміг у повній мірі перетворитись на елітарний стан міського світського товариства.

¹ Карагодін А.І. Історія запорожського краю: 1770–1917: документи і матеріали. Запорозьке, 2002. С. 124.

² Лазебник В.І. Почесне громадянство у дореволюційній Катеринославі... С. 60.

³ Там само. С. 63.

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ ІНСТИТУТУ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА В СИСТЕМІ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

3.1. Соціокультурний портрет міських еліт

Для розгорнутого висвітлення історії південноукраїнського самоврядування важливе значення має аналіз людського фактору. Від людської діяльності залежить ставлення до тих або інших органів влади, міст і регіону. Саме представники муніципалітетів впливали на розвиток міст, їхній зовнішній вигляд, наявність інженерно-технічної інфраструктури; створювали життєвий простір для міського населення. Важливою є не тільки соціальна, релігійна та професійна приналежність, а й рівні соціальної поведінки представників міського самоврядування Півдня України в досліджуваний час.

О.В.Черемісін зазначає, що усім співробітникам міського самоврядування після обрання необхідно було складати присягу, за якою громадські обранці повинні бути гарантами певних духовних і етичних цінностей: чесності, працьовитості, благопристойності, тобто бути людьми «способнейшими и достойнейшими». У цій присязі співробітники самоврядування обіцяли повністю підпорядковуватися самодержавному правлінню та виконувати настанови й інструкції вищих посадових осіб. Причому форма присяги для муніципальних діячів залишалася незмінною як у дореформену добу, так і в післяреформену. Представники міських громад складали присягу на вірність государю імператору й зобов'язувалися виконувати всі розпорядження вищого керівництва незалежно від посади підпорядкування, бути вірними до останньої краплі крові¹.

На практиці співробітники системи міського самоврядування південноукраїнського регіону по-різному розуміли власні завдання, що

¹ Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.175.

спричинило їх розподіл на кілька типів залежно від особистої поведінки на посаді та внеску у вирішення громадських проблем.

Представництво від шести міських розрядів у думах було неоднаковим. Від власне «міських обивателів» – один гласний; купецтва – три гласних (за кількістю гільдій); цехові ремісники обирали по одному гласному від кожного цеху; немісцеві й іноземці – по одному гласному від кожного стану; посадських від кожного району в містах; імениті громадяни – сім гласних від кожної з семи груп розряду.

Корпус співробітників муніципалітетів формувався лише з двох загонів – гласних (виборних представників міщан) і канцелярських працівників. Населення могло обирати лише депутатів.

Вибори на Півдні України зазвичай проходили спокійно. Багато виборів закінчувалися написанням заяв із проханням про звільнення з різних причин: за станом здоров'я; через відсутність самостійного торговельного стану або обтяження комерційними справами; незнання грамоти¹. Можливо, таким чином вони банально бажали знайти привід, щоб уникнути громадських зобов'язань.

Становий склад усіх галузей міської влади прямо залежав від вектора соціально-економічного розвитку міст. Інтенсивне торговельне життя робило неминучим широку присутність купців у складі міської влади. Жалувана грамота й адміністративний розвиток міст визначали головні позиції представників купецтва в громадському управлінні.

Міське населення південноукраїнських міст неоднозначно ставилося до органів міського самоврядування і їхніх обранців, сприймаючи службу в муніципалітетах як важку повинність, особливо в період першої половини XIX ст. Проте саму систему самоврядування вони вважали необхідною та корисною для них же самих, що пояснюється громадським піднесенням середини XIX ст. На нашу думку, подібна ситуація була пов'язана з відсутністю у центральній владі виразної позиції стосовно структури, принципів і методів побудови органів громадського управління за одночасної відчуженості населення від

¹ ДАЗО. Ф.21. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 34–89; ДАЗО. Ф.1. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 123.

державної влади й загальної до неї недовіри. Тобто держава не змогла визначитись з тим, що саме вона хоче від самоврядування. Натомість місцеві громади дали відповідь на це запитання. На їхній погляд, муніципалітети потрібні для поліпшення комунальних умов життя, соціальної сфери, утримання медичних і освітньо-культурних закладів. Центральна влада, натомість, зорієнтувала зусилля громадських управлінь на утримання державних інститутів влади, а інтереси міських мешканців стали факультативним заняттям для муніципалітетів. Усі зміни в структурі та принципах роботи самоврядування відбувалися лише навколо кон'юнктурних питань у половинчастому вигляді, а коли громадське піднесення згасало, вони згорталися.

За досліджуваний період міцні позиції в складі міської влади міст Півдня України посідали представники купецького стану. Це пов'язано, по-перше, з посиленням станової переваги купецтва над іншими (представники обиралися від кожної гільдії окремо, а їх було три) та зміцненням економічних позицій купців; по-друге, з певною престижністю посади голови, створеною Жалуваною грамотою (головував як у розпорядчій, так і у виконавчій міській думі; бути обраним, здебільшого, мав шанс представник саме купецького стану, оскільки їх було більше кількісно, зазвичай, міським головою ставав представник 1-ї або 2-ї купецької гільдії). У більшості повітових і заштатних міст переважали представники міщанського стану. Ремісники були завжди в меншості серед обранців міських мешканців, а представники почесних громадян та інтелігенція були майже відсутні – становили одиничні приклади.

Майновий ценз перешкоджав одержанню права голосу на міських зборах переважній більшості міщан і цехових. Водночас, крім самостійних купців, у цих зборах могли брати участь купецькі сини, купецькі брати тощо, а почесні громадяни некупецького походження практично не відвідували зборів міської громади.

Для організації та діяльності міських управлінь наслідки обрання на посаду міського голови представників купецтва були різними. Приналежність

до купецького стану керівника міської влади була чинником як негативним, так і позитивним для розвитку багатьох сторін міського життя. З одного боку, торговельно-промислова діяльність відволікала купця-голову від суспільної служби, а іноді й негативно позначалася на становищі окремих груп міського населення. З іншого – на відміну від чиновника, купець міг робити фінансові послуги місту, по-господарськи вирішувати проблеми поповнення бюджету й міського благоустрою, а міг всі можливості від посади обернути на власну користь і збагачення.

Утім, багато купців сприймали «службу по виборах» не як почесне право, а як обтяжливу повинність. Зрозуміло, не всі представники цього стану хотіли чи були здатні прилучитися до громадських справ. У багатьох для цього не вистачало елементарної освіченості, ставала на заваді сконцентрованість на отриманні зиску. У середині ХІХ ст., за словами одного із сучасників, «серед купецтва тоді ще твердо трималася думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого погано йдуть власні»¹.

Дореформене міське громадське управління перебувало у повній залежності від місцевої адміністрації. Стосунки купецтва із самодержавною владою на чолі з імператором, авторитет якої купці ніколи не піддавали сумніву, відбувалися в рамках усталеної системи соціальних відносин. Критику вони висловлювали, як правило, у внутрішньому колі, і її об'єктом була майже виключно економічна політика уряду.

За соціальною ознакою в містах Херсонської губернії до 1870 р. міцні позиції займали купці в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді, Новомиргороді, Сімферополі, Севастополі, Маріуполі. Переважно це були купці 2-ї гільдії, купці 1-ї гільдії займали, в основному, керівні посади (міські голови, їх заступники). Міщани також були представлені, але в незначній кількості. Ремісники та почесні громадяни в міських думах були у меншості та займалися канцелярською роботою на посадах письмоводителів, архіваріусів,

¹ Скальковский К.А. (1843–1906). Воспоминания молодости (по морю житейскому) : 1843–1869. СПб, 1906. Т. VIII. С. 293.

столоначальників тощо. В інших повітових і заштатних містах губернії: Олександрії, Бобринці, Ольвіополі, Новогеоргіївську, Григоріополі, Овідіополі, Бериславі та Очакові в міському самоврядуванні більшість була за міщанським станом і посадськими. Натомість купецтво, ремісники та інші стани у громадському управлінні мали незначне представництво¹.

Після 1870 р. міцні позиції в муніципалітетах Херсонської губернії зайняли представники фінансової буржуазії та купецтва. Другорядну роль відігравали міщани, дворяни та православне духівництво. В абсолютній меншості виявилось представництво осіб інтелігентних професій: лікарів і вчителів².

У міському самоврядуванні Катеринославської губернії до реформи 1870 р. перші позиції займали представники купецьких станів, але в абсолютній меншості міст: Катеринославі та Маріуполі, які виділялися з-поміж інших інтенсивними торговельними зв'язками. В Олександрівську було майже рівне представництво купецтва та міщанства. У Верхньодніпровську, Новомосковську, Павлограді, Бахмуті в муніципалітетах спостерігалось переважання міщанського стану, оскільки зазначені міста вели переважно сільський спосіб життя і жили за рахунок сільського господарства³.

Після 1870 р. картина в соціальному представництві кардинально змінюється. Соціальна стратифікація міського самоврядування стає більш рівнозначною в усіх містах Катеринославської губернії, оскільки симетрично майже в рівних частках представлені фінансова буржуазія, купецтво, міщанство, дворянство, почесні громадяни (переважно особисті), землеміри, лікарі, вчителі, хіміки. Таким чином, міське представництво Катеринославської губернії було більш різноманітним, аніж у містах Херсонської губернії⁴.

¹ Списки населенных мест Российской империи. Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. / сост. Л.Майков. СПб, 1868. Т. XLVII. С. 25–52.

² Городские поселения в Российской империи. СПб, 1863. С.34–48.

³ Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В.Павлович. СПб, 1862. С. 25–31.

⁴ Там само. С. 267–281.

У міському самоврядуванні Таврійської губернії, як у дореформену, так і в післяреформену добу, міцні позиції в представництві місцевого населення займали купці (переважно 2-ї гільдії) та міщани. Зміни в законодавстві не внесли суттєвих доповнень у соціальній стратифікації. У меншості перебували ремісники, почесні громадяни та представники інтелігентних професій¹.

На початку 70-х рр. XIX ст. у Росії склалася нова система міського управління, яка без значних змін проіснувала аж до падіння імперії. Міське положення 1870 р.² мало на меті впорядкувати й удосконалити міське громадське управління, перетворити його на дієвий інститут самоврядування, залучивши до нього більш широкі верстви населення, насамперед привілейовані прошарки міста (у першу чергу дворянство). Реформи 60-70-х рр. XIX ст. поклали в основу формування соціальних відносин не юридично закріплений феодально-становий, а буржуазний матеріально-фінансовий принцип. Представники різних станів та прошарків – дворяни, купці, ремісники, міщани – залучалися до участі в міському самоврядуванні, яке не мало станового поділу, отримували можливість брати участь в управлінні, користуватися міською власністю й угіддями, закладами з опіки, народної освіти, охорони здоров'я та ін. Право участі у міських виборах здобули всі фізичні та юридичні особи, що сплачували на користь міста збір із нерухомого майна або додаткові відрахування з торгово-промислових документів.

Таким чином, Положення 1870 р. у першу чергу мало на меті пристосувати міське життя до потреб капіталістичного розвитку шляхом введення елементів буржуазного управління. Воно ліквідувало становий принцип управління, замінивши його безстановим, буржуазним, бо головною умовою для участі у виборах в органи управління був капітал. За бортом залишалася переважна маса міського населення, яка не мала права брати участі у виборах.

¹ Списки населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М.Равесский. СПб, 1865. Т. XLI. С. 44–51.

² Полное собрание законов Российской империи... Собрание 2-е. Т. 45. № 4849. С. 336.

Після запровадження міської реформи від 16 червня 1870 р. купці стали важливою його складовою як гласні всестанових дум і члени їх виконавчих органів – управ. Купецтво, яке поряд із дворянством представляло найбільш заможні прошарки міста, не тільки продовжувало зберігати за собою значення могутньої сили в нових соціально-економічних умовах, особливо в торгово-промислових містах, а й, більш того, посилило свою роль у громадському житті завдяки власним фінансовим можливостям.

М.Горький у своєму «Фомі Гордеєві» словами купця так говорив, хоча дещо і з перебільшенням, про силу купецтва, загалом буржуазії, що народжувалася в пореформеному суспільстві, про її матеріально-фінансову вагу: «Дворяни, чиновники і всякі інші – не наші люди... Від них і закони, і газети, і наука – все від них. Раніше вони були поміщиками, тепер земля із-під них вирвана – вони на службу пішли... А хто, на сьогоднішній день, найсильніші люди? Купці у державі перша сила, тому що з ними – мільйони»¹.

Найбільш поширеною на території Півдня України протягом досліджуваного періоду була поведінкова модель діячів міського самоврядування, яку можна назвати «егоцентричною». Це поведінкова модель, яка виражалася в проявах конфліктності представників міських обранців, у ненормативному (апатичному, байдужому) ставленні до покладених громадських обов'язків, що виражалось в написанні скарг один на одного, відсутності на робочих місцях або у деструктивних (вихід за межі наявних норм, правил поведінки, посадових інструкцій), дисфункціональних (некомпетентність, нецільове використання бюджетних коштів, безграмотність) та індивідуально-цільовими (обкладення подвійними та потрійними повинностями міського населення, продаж громадського майна та інтереси особистого збагачення) формами поведінки. У багатьох представників виникало невдоволення від громадських обов'язків із різних причин: низькі прибутки, неможливість займатися власним бізнесом, недосконалість законодавства, низька громадська оцінка. Стимулом до здійснення діяльності

¹ Горький М. Полное собрание сочинений. Т. 4. Москва, 1950. С. 107–108.

виступав лише матеріальний інтерес. Тим більше, що депутати використовували міський бюджет для власного забезпечення (стаття «утримання органів громадського управління»), на що йшло 10%.

Цілком зрозуміло, що в цих умовах у середовищі міських громад поширювалися негативні тенденції. Розвиток станового самоврядування виключав можливість діяльності широкої громадськості. У кожного стану був власний інтерес, тому ніхто не хотів витратити власні кошти на задоволення потреб інших. Багато ініціатив про фінансову допомогу не знаходили в міських думках підтримки й не виконувалися. У депутатському середовищі визріли й поширились ідеї про те, що такі якості характеру, як чесність, порядність, відповідальність, піклування про добробут людей, є негативними для працівника муніципалітету.

Також зустрічався поведінковий образ «конформістський», основною характеристикою якого є пристосування до чинних порядків, відсутність бажання будь-що змінювати, недостатньо сумлінне ставлення до покладених громадських обов'язків. У цьому випадку стимулом до праці виступав індивідуальний інтерес нічого не робити. Представники цієї поведінкової моделі були повністю задоволені наявним ладом і не вважали за потрібне будь-що змінювати у власному, громадському або державному житті. Вони були цілком пристосовані до вигідної ситуації й відчували себе абсолютно комфортно, особливо, якщо не потрібно було щось робити. Необхідну роботу ніколи не виконували, навіть із затримкою, вважаючи, що це абсолютно нікому не потрібно, й що вони не отримають жодного покарання¹. Загалом представники такої поведінкової моделі знаходились у повітових або заштатних містах Півдня України: Олександрія, Бобринець, Берислав, Григоріополь, Новогеоргіївськ, Ольвіополь, Очаків, Олешки, Євпаторія, Мелітополь, Перекоп, Бахчисарай, Балаклава, Карасубазар, Ногайськ, Оріхів, Старий Крим, Єнікале,

¹ Черемисин А.В. Образ городского самоуправления Южной Украины в контексте административного устройства региона конца XVIII – начала XX веков. XI Международная конференция, посвященная проблемам общественных наук «Формирование новых концепций научных исследований психологии и педагогики» (Москва, 29 июня 2013 г.). Москва, 2014. С. 38–41.

Верхньодніпровськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, Слов'яносербськ, Маяки¹.

Але в історії південноукраїнських громадських управлінь є багато прикладів і відданих своїй роботі муніципальних діячів, котрі весь час постійно працювали над удосконаленням міського життя. Їхні поведінкові моделі – «працьовитий» і «меценатський» – цікаві й унікальні характером діяльності, присвяченням усього свого життя для поліпшення міського побуту. Вони були активними учасниками дискусій у залах міських дум і почувалися досить самодостатніми особами. Таких представників міських обранців можна визначити як супернормативних (винятково сумлінні) у діяльності. Вони і в міських управліннях дуже активні, фінансували благодійні заходи, брали участь у різних комісіях і комітетах, займалися публіцистичною діяльністю та створювали позитивну рекламу для образу міського самоврядування. Міські мешканці називали таких представників «батьками міста». Вони завжди отримували задоволення від громадської діяльності, а тому їх каденція тривала досить довго. Можна сказати, що вони перетворювали статус виборної посади на професійну діяльність, оскільки все життя працювали в муніципалітетах. Стимулом для їхньої діяльності виступали саме громадський інтерес, розвиток власного міста, будівництво, модернізація міського простору життя та інше.

Для південноукраїнських міст поняття «батьки міста» не було абстрактним висловлюванням, а персоніфікувалось у конкретні образи. Наприклад, для Херсона – таким батьком був Н.Блажков, Миколаєва – В.Доценко, Олександрівська – Я.Новицький, Одеси – В.Новосельський, Єлисаветграда – А.Пашутін та інші. Вони постійно займалися самовдосконаленням, активною громадською, меценатською, публіцистичною діяльністю, пропагували позитивність і необхідність існування самоврядування, були еталоном поведінки для інших. Саме завдяки їхній діяльності образ міського самоврядування зберігся до сьогодні цілком позитивно.

¹ Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.198.

З іншого боку, участь у міському самоврядуванні приносила їй певну перевагу. Особливе зацікавлення викликала посада міського голови. Відомі випадки, коли купці всіма можливими засобами прагнули зайняти цю посаду, що додавало їм авторитету в суспільстві й забезпечувало перевагу у веденні комерційної діяльності. Але разом із усіма негараздами були відомі муніципальні діячі, які завжди намагалися бути корисними громадськості та старанно виконували свої обов'язки на громадських посадах. Зокрема, можна відзначити старанною роботою П.Турчанінова (миколаївський міський голова)¹, С.Чайковського (працівник одеського магістрату)², Б.Картамишева та В.Харламова (одеські бургомістри)³, Ф.Мовчановського (олександрівський міський голова)⁴.

Колезький реєстратор Олександрівської ратуші І.Мазаїков характеризувався як розумний, працьовитий, його ніколи не штрафували (що було рідкістю на середину XIX ст.). Секретар Олександрівської ратуші О.Васильченко характеризувався більш ніж позитивно, і з метою добropорядного ведення справ був переведений із Катеринославського губернського правління в Олександрівську ратушу.

Натомість ратман Псоваха та бургомістр Захар'єв протягом своєї громадської діяльності в м.Олександрівську лише заробляли для особистого збагачення до 600 руб. на рік шляхом продажу міської власності, у той час, коли офіційно зарплата в рядових депутатів коливалась у межах 200-400 руб. на місяць, а в міських голів – від 800 до 1000 руб. Такі додаткові надходження були непоганим доповненням до зарплати. І це попри те, що всі офіційно присягали бути чесними й сумлінними⁵.

¹ Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.200.

² Там само. С. 202.

³ Там само. С. 203.

⁴ Карагодін А.И. История запорожского края: 1770–1917: документы и материалы. Запорожье, 2002. С. 219.

⁵ ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 15–51.

Із посиленням на початку 1880-х рр. державного контролю над міським самоврядуванням ще менше представників освічених верств населення могли брати в ньому участь. А переважаюча більшість міщанства, селянства та цехових узагалі не були допущені до міських виборів. Купці ж, хоча чимало з них ігнорували вибори до міських дум, за традицією продовжували ставитися до органів міського самоврядування як до станових установ, а їхній великий підприємницький досвід, енергія та працелюбство були незамінними у повсякденній роботі цих органів.

Усе ж у цілому представництво купців і почесних громадян у міських думах, якщо брати в межах окремих регіонів України, за підрахунками Л.Ф.Писарькової, напередодні реформи 1892 р. було набагато меншим у порівнянні з окремими найбільшими торгово-промисловими центрами. Наприклад, у містах Лівобережжя воно становило 30,8%, а Правобережжя – всього 14,4% (середнє представництво купців і почесних громадян у міських думах по всіх українських губерніях становило 26,1%)¹.

Найвищий рівень представництва купців в органах самоврядування більшості українських міст спостерігався з 1870-х рр. до початку ХХ ст. Помітне скорочення чисельності купецтва після податкової реформи 1898 р. відчутно зменшило і його вплив в органах міського самоврядування. Різка політизація громадського життя на початку ХХ ст., коли в міських думах почали відігравати роль не міжстанові суперечності, а різні політичні погляди, що особливо було помітним у великих містах, та економічна криза, яка дещо звузила роль підприємців у громадському житті, призвели до втрати купецтвом значення самостійної сили в управлінні міст. Ослаблювало домінування купецтва в міських органах самоврядування, поряд із цим, і все більше залучення їх до діяльності різних професійних об'єднань, які відстоювали економічні інтереси підприємців на місцевому і міжрегіональному рівнях.

¹ Писарькова Л.Ф. Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года. *История СССР*. Москва, 1989. №6. С. 153–154.

Отже, у містах Півдня України не склалося єдиного соціо професійного образу муніципального працівника та поведінкової ідентичності.

За соціальною ознакою більшість у міському самоврядуванні становили представники купецтва або фінансової буржуазії. Про заштатні та повітові міста можна сказати, що міцні позиції займали в них і міщани. За поведінковою моделлю муніципальних діячів можна поділити на такі типи: егоцентричний, конформістський, працьовитий, меценатський, «батьки міста». Це якісно й відрізняло аналізований регіон від інших, у яких склад громадських інституцій був здебільшого змішаним і перебував у абсолютній залежності від адміністративної влади. У деяких регіонах імперії при муніципалітетах створювалися особливі посади наглядачів із метою контролю за їхньою діяльністю. Міста Півдня України обійшлися без таких осіб, що сприяло розвитку індивідуальної діяльності. Безсумнівно, для міст Півдня України були звичними явищами бюрократизм, апатичність, казнокрадство або нецільове використання бюджетних коштів, але було й багато представників депутатів, які намагалися діяти по-модерному (по-новому).

3.2. Вплив почесних громадян на формування міського самоврядування

Міське населення півдня України у добу модернізаційних трансформацій Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. поступово еволюціонувало у ментальній площині. Промисловий та інфраструктурний розвиток у поєднанні з урбанізацією зменшував вплив традиційного інертного буття з елементами селянського традиціоналізму, поступаючись місцем власне міській екзистенції. Даний процес хоч і був обмежений відсутністю політичного життя, проте поступово акумулював громадянську активність, котра могла бути реалізованою у рамках органів місцевого самоврядування – міських думах.

На відміну від західноєвропейського, російське місто як суспільна одиниця було породженням самої держави, і ця обставина відобразилася на всій

історії міського управління в Росії. Якщо на Заході міська община відносно самостійно виробляла норми і методи управління справами міського господарства, які розглядалися як сукупність загальних інтересів городян, то в Росії міське управління було організоване зверху, виходячи, перш за все, з потреб держави¹, у чому виражалась автократія на мікрорівні, тоді як на макрорівні дана автократія була уособлена у формі самодержавства. Південноукраїнські міста, у свою чергу, мали свою специфіку, оскільки засновувались і розвивались в одвічному регіоні запорізьких козаків², що дозволяло зберігати історичну пам'ять про козацьке демократичне самоврядування та відповідні практики суспільної активності й взаємовідносин з владою. Хоча варто визнати, що поступ міст півдня України відбувався скоріше всупереч, аніж у продовження старих козацьких традицій³, чому слугували як імперська уніфікація й централізація, так і поліетнічний склад міського населення.

Фундаментальне значення для посилення контактів влади та соціуму мали реформи Олександра II, проведені у другій половині XIX ст. Судова, міська, освітня та земська реформи⁴ змістили акценти владно-розпорядчих відносин, надавши частині соціуму реальних важелів впливу на соціально-економічні та культурно-освітні аспекти розвитку регіонів. Звісно, це не стосувалося вищих органів державної влади, однак реформи надали містам більшої самоврядності. Варто визнати, що до міської реформи 1870 р. більшість містян залишалися байдужими до громадських проблем, оскільки в законодавстві була відсутня чітка регламентація повноважень органів міського самоврядування, не визначався характер їхніх відносин із представниками

¹ Марченко О. Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст.* Запоріжжя, 1999. Вип. 4. С. 179–187.

² Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / за ред. О.М.Доніка. Київ, Донецьк, 2008. С. 65.

³ Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. С. 113.

⁴ Каппелер А. Мала історія України. Київ, 2007. С. 110.

місцевої адміністрації. Реальна влада знаходилася в руках градоначальників і генерал-губернаторів¹.

Зародження громадянського суспільства на Півдні України в автократичний період Російської імперії може бути підтверджено діяльністю міських дум. Гласні перебували одночасно у трьох іпостасях: вони були і представниками влади, і представниками певних страт (підприємців, у значній мірі) або соціуму в цілому, і опозиційними суб'єктами відносно виконавчої влади. Власне, як писав Р.Лінднер, міста являли собою «інкубатори» громадського життя, були розсадниками «громадської ідентичності»².

У цілому думи не виходили і навіть не намагалися вийти за межі окресленого для них кола господарчої діяльності. У питаннях суспільно-політичного характеру вони були простим виконавцем директивних постанов уряду. Але, якщо стосовно до 70-90-х років XIX ст. можна говорити лише про зародження певної тенденції, то з початку XX століття процес розвитку самосвідомості гласних швидко набирив силу. Це було природним наслідком суперечностей між незадовільною правовою основою діяльності дум та зростаючим значенням органів самоврядування у житті пореформеного міста.

Разом з тим, діяльність органів міського самоврядування багато в чому залежала від ініціативності, працелюбності, професіоналізму міських гласних та інших діячів міського громадського управління. Найбільших успіхів було досягнуто у тих містах, де міськими головами були особи, які вболівали за громадські інтереси і разом з гласними дум не боялися впроваджувати в містах дорогі проекти, сприяли благоустрою міст, поширенню в них освіти, медичного обслуговування, створювали муніципальні підприємства, інфраструктуру міст тощо.

Взірцем для багатьох міських громадських установ України і регіону була діяльність органів міського самоврядування Одеси. У пореформений період XIX століття очолювали громадські установи Одеси міські голови –

¹ Дмитрієв В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. С. 13.

² Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні... С. 24.

С.М.Воронцов, С.С.Яхненко, М.О.Новосельський, Г.Г.Маразлі. Поряд з ними необхідно відзначити гласних Одеської міської думи, які брали участь у різних комісіях, були ініціаторами нововведень, турбувалися за інтереси міста: Е.Андрієвський, І.Потапов, К.Палаузов, М.Савич, О.Богдановський, С.Поярков, О.Чижевич, О.Вертіго та ін.

В органах міського самоврядування Херсона найбільшу активність і зацікавленість у муніципальних справах виявляли міські голови – О.І.Волохін, І.І.Волохін, В.Г.Терещенко, а також такі гласні, як С.І.Секачов, О.І.Вагненко, М.К.Беккер, А.Д.Княгинін та ін. В Єлизаветграді – міський голова О.М.Пашутін, а також гласні – О.В.Бернов, Ф.Ф.Шамотульський, М.В.Корецький, М.М.Шполянський, С.С.Рутковський та ін. У Миколаєві – міські голови В.А.Даценко, Ф.Є.Кроун, міський секретар Г.М.Ге. У Катеринославі – міські гласні М.К.Телесницький, Г.Ф.Волков, П.В.Кулабухов, а також міський секретар Г.І.Шрейдер¹. У Олександрівську – міський голова Ф.Ф.Мовчановський, барон М.О.Корф, громадський діяч Я.П.Новицький, гласний М.О.Каришев².

Купці займали практично половину місць гласних міських дум. Так, у четверте чотириріччя (1883–1886 рр.) середньостатистичний відсоток купців і почесних громадян із купецького стану у складі дум по містах Російської імперії становив 53,7%, а Півдня України – 48,6%. Зокрема, в Одесі спостерігалось рівне представництво гласних другої (купецтво) та першої (дворянство) груп – по 34 особи (47,2%) із 721³.

Такі позиції купецтва у громадському управлінні можна пояснити декількома причинами. По-перше, посилення державного контролю над самоврядуванням на початку 1880-х рр. зменшило інтерес до нього освічених верств населення. Купці ж розглядали міські думи як свої станові установи, через які вони могли лобювати власні інтереси. По-друге, в окремих купецьких

¹ Марченко О. Міське самоврядування на Півдні України... С. 186.

² Карагодін А.И. История запорожского края... С. 354.

³ Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1997. С. 49–50.

родинах балотування у місцеві органи ставало сімейною традицією. По-третє, ділова активність, працелюбство та підприємницький досвід купців були необхідними у повсякденній роботі органів самоврядування.

Діяльність міських дум та управ міст Півдня України у пореформений період можна поділити на такі напрямки. Це фінансова-майнова діяльність, робота щодо розбудови портових споруд (приморські міста) та шляхів сполучення, добродійна й медично-профілактична діяльність та освітній напрям.

Бурхливий розвиток економіки в останній третині XIX – на початку XX ст. кардинальним чином змінив традиційний уклад життя багатьох міст України, перетворивши їх на фінансові, промислові, освітні та культурні осередки. В економічному житті міст відбуваються кардинальні зміни, насамперед посилюється їх роль у торговій і виробничій сферах, що потребувало розбудови інфраструктури для забезпечення всезростаючих потреб їх функціонування.

Найбільш активним прошарком суспільства у цьому процесі виявилися підприємці, внесок яких у розбудову українських міст у вказаний період був надзвичайно вагомим. Вони фінансували спорудження міських об'єктів не тільки з метою власних бізнесових потреб, формування фінансово-комерційних центрів, а й для суспільного блага, – освітніх, лікувальних, культурних, благодійних закладів, у цілому сприяли розширенню міської інфраструктури.

Історія довела життєздатність міського самоврядування. Воно забезпечувалося, по-перше, реалізацією самої ідеї самоврядування. Незважаючи на безліч обмежень та утисків царських чиновників, муніципальні органи самі обирали власний керівний апарат, формували структуру управління, визначали основні напрямки своєї діяльності, підбирали і готували спеціалістів тощо.

По-друге, – його самофінансуванням. Головна частина грошових надходжень йшла від нерухомого майна, яке належало містам: землі, будинків, крамниць і т.ін., та різного роду муніципальних підприємств – водогону, освітлення, транспорту, скотобоєнь та ін.

По-третє, – власним апаратом управління. Міські думи і управи, всілякі відділи і комісії, які були ними створені, а також муніципальні кадри – це був достатньо ефективний апарат управління, який буржуазія в будь-яку хвилину могла використати в боротьбі за політичну владу.

Із досягненням міськими думами тих чи інших успіхів у муніципальному господарстві, зростав їх громадський авторитет, ще більше утверджувалося переконання в перспективності місцевого самоврядування, його перевазі над бюрократичним. Міські громадські управління на практиці довели, що навіть у урізаному вигляді, вони змогли не тільки продовжити господарську діяльність, але й зберегти більш-менш помітну політичну активність.

Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ відбулись суттєві зміни в екзистенції міського соціуму Півдня України, котрі призвели до еволюції ментальності передової громадськості, що проявилось у діяльності міських дум, гласні котрих позиціонували себе представниками всього міського суспільства, а не імперської влади, зважали на громадську думку, часто виступали у ролі поміркованої опозиції до органів виконавчої влади з конкретних питань, враховували інтереси містян та свого міста.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧЕСНИХ ГРОМАДЯН У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. Вага почесних громадян у вирішенні громадських питань

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття мали місце зміни інженерно-комунікаційного устрою південноукраїнських міст. Позитивна динаміка спостерігалася у всіх аспектах побуту й мала найрізноманітніші вияви. Але темпи й хронологія модернізації побуту в містах регіону були різні. Це твердження стосується передусім таких структурних елементів міської інфраструктури, як благоустрій, водопостачання й каналізація, енергетичне господарство.

До Міської реформи 1870 р. у благоустрої Херсонської та Таврійської губерній міське самоврядування займалося: замощенням доріг, ремонтом урядових та інших будинків, опаленням, освітленням; у портових містах приділялася увага набережним; на другому місці були сади та сквери як на території міст, так і муніципального землеволодіння. Хоча останніх можна було нарахувати досить мало. О.Черемісін стверджує, що загалом виплати на благоустрій були безсистемними та незначними¹. Зокрема, на прикладі Єлисаветграда В.Константинова зазначала, що кілька вулиць навіть не мали назв, оскільки по них протікали нечистоти. Заштатні міста більше нагадували звичайні села й тільки статус міста відрізняв їх від сільського поселення². Перше замощення вулиць міським самоврядуванням Єлисаветграда розпочалося в 1842 р., а перше шосе було прокладено в 1847 р. Із 1853 р. замощення вулиць почало проводитися під кураторством міського голови П.Сахарова. Фінансування благоустрою в Єлисаветграді відбувалося не за

¹ Черемісін О.В. Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона кінець ХVІІІ століття – 1870 р. / Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. Миколаїв, 2011. Вип. 7. С. 63–74.

² Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках). Запоріжжя, 2010. С. 270–283.

рахунок міського бюджету, а з виплат з винного відкupu та за гроші, які міське купецтво сплачувало за необхідні документи за право торгівлі, про що згадує О.М.Пашутін в «Історичному нарисі міста Єлисаветграда»¹.

Рід Пашутіних вів свій початок з самого заснування поселень на Єлисаветградщині. Пашутіни належали до розкольників-сусловців Стародубщини, які у середині XVIII ст. переселилися із Чернігівської губернії на береги Інгулу. Родоначальником купецького роду став Степан Пашутін. Це сімейство торгувало переважно тканинами, швидко розбагатіло й стало відомим благодійником².

Згадуваний вище Олександр Миколайович Пашутін майже 30 років очолював Єлисаветград (з 1878 по 1905 рр.). Народився О.М.Пашутін 26 листопада 1846 року. Його батьками були почесний спадковий громадянин Микола Петрович Пашутін і дочка купця 3-ї гільдії Ірина Кирилівна. Обов'язки міського голови О.М.Пашутін виконував безоплатно – усю свою платню він передавав на потреби Єлисаветграда. Часто надавав грошову допомогу зі своїх коштів. За головуванням О.М.Пашутіна в місті високого розвитку набули освіта, медицина, культура. Тут відкрито водогін, трамвайну лінію, обладнано кілька ринків, споруджено багато адміністративних будинків³.

Після 1870 р. вільних коштів у Єлисаветградському муніципалітеті не було, тому фінансування благоустрою в післяреформені роки покладалося на запасний капітал і позапланові прибутки міського банку. Робота в сфері міського благоустрою стала інтенсивнішою, але тільки для центральних вулиць міста. Наприклад, у післяреформені роки були замощені та шосовані під'їзди до залізничної станції, будинку суду, міських навчальних закладів, ринків тощо. Міські околиці, навпаки, залишалися поза увагою міського самоврядування⁴.

¹ Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда, 1897. С.101.

² Марченко О., Салтанова Н. Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в XIX – початку XX ст. (на прикладі сім'ї купців Воїнових). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.Винниченка. Історичні науки*. Кіровоград, 2012. Вип. 15. С. 302.

³ Там само. С. 302.

⁴ Марченко О., Салтанова Н. Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді... С. 303.

Взірцевим містом у благоустрої, як сучасники, так і наступні покоління, вважали Одесу¹. За фінансове забезпечення міста відповідав будівельний комітет. О.Черемісін уточнює, що кошти його входили в систему міських фінансів, але муніципалітету заборонялося ними користуватися на власний розсуд, тому будівельний комітет не був перевантажений листуванням із іншими інстанціями і не потребував спеціального засідання міської думи для розподілу бюджетних коштів. Він міг цілком самостійно використовувати їх на благоустрій і за рік облаштувати кілька десятків вулиць міста². Це явище позитивно виділяло Одесу серед інших південноукраїнських міст, які на її фоні виглядали цілком провінційно.

Однією з важливих проблем міст Півдня України було забезпечення городян питною водою та організація водопостачання. В Одесі це питання намагалися вирішити з часу заснування міста. До органів місцевої влади надходили різноманітні проекти побудови водопроводу. Проте більшість з них лише «приймалася до відома», а ті, що втілювалися у життя – не задовольняли потреб зростаючого міста. Єдиний прийнятний вихід убачався у проведенні водогону від Дністра. У зв'язку з цим, у 1859 р. з'являється проект створення акціонерної компанії одесько-дністровського водопроводу, статут якої був затверджений 14 липня 1861 р. Засновниками товариства виступили графи Е.Т.Баранов і М.Д.Толстой, дійсний статський радник О.І.Колемін, одеський 1-ї гільдії купець і почесний громадянин С.С.Яхненко, одеський банкір І.А.Єфруссі, Я.Сороченков, І.Ходоровський і М.Ерікс³. Компанія планувала прокласти водогін довжиною 80 верств (84,8 км) та поєднати його з іригаційною системою для зрошення навколишніх полів. Однак товариству не вдалося досягти домовленості з міським громадським управлінням і у вересні 1864 р. загальна дума постановила порушити клопотання про визнання

¹ Бернштейн С. Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса, 1881. С. 120.

² Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.437.

³ Одесса. 1794–1894. Издание Городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1894. С. 285.

його неіснуючим, «як такого, що не виконав прийнятих за статутом зобов'язань»¹. Ще два роки засновники продовжували переговори з думою, але в результаті так і не підписали контракт.

Великим авторитетом і довірою в адміністрації Новоросійського краю користувався А.Ю.Мас (негоціант, банкір, засновник фірми «Арист Мас і К^о»), який практично з перших днів своєї появи в Одесі включився у громадське життя міста. Восени 1837 р. тут почала поширюватися епідемія чуми. Завдяки монографії В.Шевченко, в якій містяться відомості з Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО), дізнаємося, що для боротьби з пошестю за розпорядженням новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа М.С.Воронцова місто й передмістя було розподілено на 16 кварталів, кожен з яких перебував під наглядом особливого комісара. Основним обов'язком останнього було спостереження за епідеміологічною обстановкою в довіреній йому дільниці. Комісари виступали як посередники між жителями і керівництвом міста. Усі розпорядження оприлюднювалися через них. Одним із таких комісарів у 1-й квартал першої частини міста був призначений А.Ю.Мас. Очевидно, він доклав чималих зусиль для припинення епідемії, оскільки за службу на цій посаді був нагороджений золотою медаллю на Олександрівській стрічці, а сучасники й через сорок років згадували його заслуги і «неутомимые труды» під час цього страшного лиха².

У кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. А.Ю.Мас входив до складу декількох комісій, створених за ініціативою генерал-губернатора. А за «особые труды» з розробки та перегляду Карантинного статуту й ревну службу він удостоївся звання комерції радника і золотої медалі на Аннинській стрічці³.

Серед низки почесних громадян, вагомий внесок яких у комплексний розвиток міст Півдня України, а саме Миколаєва та Севастополя, не підлягає сумнівам, особливо слід відзначити родину Грейгів. Два представники якої

¹ Одесса. 1794–1894... С. 285–286.

² В.В.Шевченко. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ, 2010. С. 149.

³ Там само. С. 149.

Олексій Самуїлович та Самуїл Олексійович у різний період отримали це звання.

Початок діяльності, спрямованої на розвиток Миколаєва та Севастополя старшого з Грейгів – адмірала Олексія Самуїловича припадає на першу чверть XIX ст. Саме до цього періоду відносяться адміністративно-територіальні зміни, що обумовили подальший розвиток міст протягом другої половини XIX – початку XX ст.

А.Фесенко у своїй дисертації докладно висвітлила біографію зазначених осіб. Дослідницею була проведена ґрунтовна пошукова робота в Російському державному архіві Військово-морського флоту (далі – РДА ВМФ). 2 березня 1816 року на посаду Головного командира Чорноморського флоту й портів Чорного моря, військового губернатора Миколаєва й Севастополя призначено віце-адмірала О.Грейга. Цю посаду він займатиме протягом 18 років – до 8 жовтня 1833 року. Майже увесь проміжок часу місце проживання О.Грейга знаходитиметься у Миколаєві¹.

З метою залучення в місто купців для обслуговування потреб кораблебудування, О.Грейг використовує виклопотані колишнім військовим губернатором де Траверсі для Миколаєва грошові кошти в сумі 240 тисяч рублів для започаткування в місті Миколаївської кредитної установи – Городового комітету – першого міського банку, що надавав позики купцям.

За час перебування на посаді губернатора О.Грейгом багато уваги почало приділятися впорядкуванню міста Миколаєва, підвищенню його благоустрою. Для захисту міста від грабіжників, буревіїв і диких тварин за його розпорядженням в найбільш вузькій частині Миколаївського півострова між річками Південний Буг та Інгул (у Поповій балці) збудовано високу кам'яну стіну з воротами Херсонської застави.

Укріплення закінчили в 1828 році. Зазначимо, що завдяки міській стіні Миколаїв зумів врятуватися від епідемії чуми, що вразила весь Південь України в 1829–1830 роках. А для захисту жителів від грабіжників, особливо в нічний

¹ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... С. 59.

час, на території міста споруджено 12 вартових будок. Також розпочалося заощення вулиць, яке триватиме всю другу половину XIX ст. Частину коштів на це виділило місто, іншу грошову суму надав Чорноморський флот. Завдяки чому вдалося упорядкувати центральні вулиці міста – Адміральську, Соборну, Інгульський спуск¹.

Посилаючись на фонди Державного архіву міста Севастополь (далі – ДАМС) А.Фесенко демонструє досягнення О.Грейга на ниві адміністрування цього населеного пункту. Наприкінці першої чверті XIX ст. за ініціативою губернатора проведено ряд будівництв направлених на поліпшення міського благоустрою. Як свідчать архівні документи з історії та розбудови Севастополя, до середини XIX ст. у місті проведено водогін прісної води, діяло два фонтани, вирито десятки колодязів з питною водою. Окрім цього, в Севастополі з'явився будинок для приїжджих осіб, палац флотського керманіча, близько трьох десятків будинків для чиновників, канцелярій і караулень, збудовано нові казарми для розміщення до 10 тисяч військових. Для еліти міста, серед якої були і почесні громадяни, споруджено представницький будинок для зібрань².

Як бачимо з наведеного, О.Грейг ініціював і започаткував велику кількість інфраструктурних проектів, які будуть дороблятися та модернізуватися в другій половині XIX – на початку XX ст. Ю.Крючков описує вшанування Олексія Самуїловича в своїй праці: представники станових груп Миколаєва влаштували в міській думі прощальний обід на честь О.Грейга, на якому високо оцінено діяльність адмірала. З огляду на чисельні побажання громадян, міська дума 9 жовтня 1833 року виписала О.Грейгу «навечно почесне громадянство міста»³. Через це, саме цю людину можна вважати першим почесним громадянином міста Миколаїв.

Ще одним почесним громадянином Миколаєва став старший син О.Грейга, – Самуїл, який був родом з цього міста. За вагомий внесок у розвиток

¹ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... С. 62.

² Там само. С. 67.

³ Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек. Николаев, 2008. С.187.

Миколаєва міська дума у 1873 році присвоїла Самуїлу Грейгу звання почесного громадянина міста¹.

У подальшому розвиток Миколаєва в другій половині XIX ст. тісно пов'язаний з персоною його почесного громадянина Богдана Олександровича фон Глазенапа – генерал-ад'ютанта, командувача Чорноморського флоту.

Перед ним як новим губернатором стояло важливе завдання: відродити місто, яке повільно вмирало. В своїй книзі «Історія Миколаєва від заснування до наших днів» Ю.Крючков так описував події того часу: «...Закриття Адміралтейства і різке скорочення штату управління Чорноморської флотилії згубно позначилося на житті в Миколаєві. Тисячі майстрових, інженерів, офіцерів і чиновників залишились без роботи і засобів для існування ... Купці і постачальники, позбавлені можливості заробити, стали залишати місто. Почався масовий «вихід» жителів. Виникли труднощі та перебої з поставками продуктів харчування та інших життєво необхідних речей. Виникла дорожнеча, життєвий рівень населення впав. Це породило розбої, вбивства і грабунки в місті»².

На думку багатьох дослідників, період коли Б. фон Глазенап перебував на посаді військового губернатора (1860–1870), можна назвати епохою відродження міста. За десять років перебування на посаді йому вдалося перетворити військове містечко, пристосоване суто до потреб будівництва кораблів для Чорноморського флоту, в один з економічно розвинутих центрів на Півдні України. Не зважаючи на всі труднощі, Миколаївський порт наприкінці XIX ст. посідав третє місце після Петербурга і Одеси за обсягом міжнародної торгівлі, а за експортом зерна – перше в Російській імперії³.

Згідно з точкою зору дослідниці Л.Левченко, крім реалізації урядових реформ Б. фон Глазенап прагнув надати військово-морському Миколаєву вигляд культурно-освітнього центру. Адмірал планував відкрити в місті університет для Півдня Росії (згодом університет відкрили в Одесі), а потім

¹ Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. С. 101–102.

² Ю.С.Крючков. Історія Миколаєва від заснування до наших днів. Миколаїв, 1996. С. 104.

³ Нестеровський Б., Перепеліцин П., Труфанов Г. Порт на Бузі. Москва, 1962. С. 4.

політехнічний інститут (його всупереч планам Б. фон Глазенапа відкрито в Харкові)¹.

З його ініціативи засновано у 1863 р. чоловічу і жіночу гімназії, 19 шкіл грамотності в бідних кварталах міста. За школами грамотності, як і за притулком для жебраків, доглядала дружина адмірала Емілія Антонівна фон Глазенап, яка була головою благодійного жіночого товариства. У 1866 р. цьому товариству передали міську лікарню і лазню. Б. фон Глазенапа обрали почесним попечителем гімназій².

А.Фесенко, посилаючись на фонди Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО), наголошує на ще одній ініціативі фон Глазенапа, яку останній впроваджував в життя. Мова йде про зміни в міському самоуправлінні. Спираючись на урядові розпорядження губернатор заснував комісію з розробки порядку громадського управління, на чолі якої став представник Морського відомства, контр-адмірал П.Юхарін. Дії новоствореної комісії відбувалися в контексті розпорядження Міністра внутрішніх справ Російської імперії, який листом від 26 квітня 1862 року повідомив, що уряд планує ввести новий порядок громадського управління в містах, задля чого в міністерстві розроблено програму для вивчення регіональних особливостей, для доповнення програми уряд очікує пропозиції з міст.

Цікавим виявився висновок комісії з розробки громадського управління. Визначено, що втручання органів державної влади в справу міської громади перешкоджає розвитку в суспільстві прагнення до самостійності в своїх діях і поселяло в ньому байдужість до громадських справ. Комісія рекомендувала надати особам, обраним громадою, більше свободи і висловила надію, що це примусить останніх «звертати серйозну увагу на свої обов'язки і поступово розвине у обивателів здатність до самоврядування»³.

¹ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). Миколаїв, 2006. С. 192–194.

² Там само. С. 197.

³ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... С. 124.

О.Черемісін наголошує, що у містах Катеринославської губернії благоустрій до 1870 р. знаходився в ще більш поганому стані, ніж у сусідніх губерніях. Дослідник констатує, що сфера благоустрою міст Катеринославської губернії перебувала у незадовільному становищі. Більшість міст за зовнішнім виглядом нагадували села, а муніципалітети благоустроєм взагалі не займалися¹.

Після Міської реформи 1870 р. ситуація з благоустроєм стала більш позитивною. Міське самоврядування поживилось і розпочало більш активну діяльність у цій сфері. Катеринославське самоврядування розпочало активно займатися заощенням вулиць і проспектів. На 1901 р. було відремонтовано 48% вулиць, а до 1917 р. було завершено заощення міста. Майже весь Катеринослав, разом із околицями та провулками, було благоустроєно².

Благоустрій Олександрівська був у дуже відсталому стані. Міське самоврядування розуміло необхідність заощення вулиць, але з бюджету не було можливості виділяти на цю проблему значні кошти. Станом на 1900 р. заощено було 14% вулиць у місті. Доволі проблемною була ситуація навколо освітлення. Міське самоврядування особливих кроків у цьому напрямі не зробило. Місто освітлювала трохи більш як сотня ліхтарів.

Усі проекти нововведень муніципалітетом довго розглядалися, тому модернізація для міста була досить важким явищем. Більшість депутатів влаштовувала традиційність і провінційність міського життя. Із позитивного можна відзначити існування на рубежі століть в Олександрівську водогону. Хоч муніципалітет віддав його в концесію, а протяжність його дорівнювала всього 9 верстам 461 саженою, для повітового міста це вже було великим досягненням, особливо для центральних вулиць. Хто не мав водогону, тому

¹ Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.446.

² Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. СПб : Тип. Генерального штаба, 1850. Т.ХІ. Ч. 4. С. 156–169.

доводилося користуватися водою з найближчих річок. Асенізація міста була незадовільною, навіть на початку ХХ ст. процеси модернізації її не зачепили¹.

О.Черемісін відзначає значний обсяг роботи, проведеної бахмутським самоврядуванням в плані благоустрою. Зокрема, до 1917 р. майже все місто було замощене, а з бюджету систематично виділялися кошти. Тому благоустрій муніципалітет у місті постійно покращував. Місцеві підприємці-активісти проклали водогін².

Серед інших міст виділявся тільки Катеринослав. Цілком можна погодитися зі спостереженнями В.Константинової про те, що з початком «великих реформ» змінилася структура уявлень городян про сферу благоустрою міст³. Згідно з Міським положенням 1870 р. повністю відповідальним за неї було міське самоврядування. Найважливішою проблемою благоустрою як у дореформені, так і в післяреформені роки було фінансове забезпечення його проведення. Якщо в дореформені часи на благоустрій майже нічого не виділялося, то в бюджетах післяреформеної доби витрати за цією статтею стали обов'язковими. Однак брак коштів не дозволяв планомірно модернізувати цю сферу міського господарства. Завжди давалася взнаки нестача грошей, невеликі міські бюджети.

Цілком слушно висловилося В.Константинова⁴, що уряд також підтримував заходи міського благоустрою в регіоні шляхом видання окремих законопроектів, які збільшували прибуток муніципальних бюджетів для модернізації зовнішнього вигляду міст і їхніх інженерно-технічної інфраструктури. Були прийняті укази про організацію автомобільного руху, в

¹ ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2–7; ДАЗО. Ф. 24. Оп.1. Спр. 20. Арк. 2–6; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 3–8; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 1–8; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 2–8; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 4–8; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2–16.; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 28–66; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 30–68; ДАЗО. Ф.24. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 2–9; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 35–68; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 445. Арк. 28–56.

² Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон, 2017. С.449.

³ Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904). Запоріжжя, 2010. С. 234.

⁴ Там само. С. 233–246.

1903 р. була затверджена постанова про велосипедний рух на користь міст, відкривалося регулярне трамвайне сполучення, проводилась телефонізація, була надана допомога в екологічному розвитку міст (деревонасадження) і збереження лісових ділянок тощо. Погодимось із В.Константіною і тому, що й самі муніципалітети багато зробили для організації благоустрою власними постановами.

Таким чином, слід віддати належне успіхам самоврядування в організації міського інженерно-технічного забезпечення, оскільки міські думи й управи діяли цілком самостійно, володіли засобами та методами реалізації своїх функцій, ефективно використовували механізми прийняття й реалізації рішень із питань місцевого життя, визначали порядок узгодження громадських ініціатив.

Самоврядування виконало певним чином свої функції в досліджуваній час в організації матеріального благоустрою, здебільшого тільки для центральних районів міст, де мешкали найбільш заможні верстви населення, які могли сплатити за користування водогонами, каналізацією. Натомість окраїнні райони міст із переважаючим бідністю залишилися без технічних новинок.

За умов «нового життя» на Півдні України модернізація інженерно-технічної інфраструктури набула якісно нових форм, оскільки муніципалітети вбачали в цьому не тільки комерційну справу, а й необхідну соціальну потребу (боротьба з інфекціями, епідеміологічними хворобами), постійно звертаючись до європейського досвіду. Тому самоврядування Півдня України діяло на зразок західноєвропейських муніципалітетів. У містах Півдня України доба інженерно-технічної інфраструктури почалася раніше ніж в інших регіонах держави, ще в дореформені часи, і відбувалася значно швидшими темпами, оскільки перехід від традиційності до модерності мав значно вищі показники.

4.2. Соціокультурний вимір діяльності почесних громадян

Формування «нового життя» на Півдні України супроводжувалося сприйняттям західних традицій у діяльності міського самоврядування. Це

позначилося ще й на зверненні уваги на соціально-культурну сферу. Крім того, самі умови прискореної розбудови, урбанізація викликали до життя необхідність забезпечувати процеси модернізації не тільки в економічній та управлінській сферах, й в освітній, медичній, інженерній галузях муніципального господарства. Завдяки діяльності муніципалітетів Півдня України заклади освіти, медико-санітарних установ, рівень інженерно-технічного обслуговування знаходилися у кращому стані, ніж в інших регіонах держави. Самоврядування Півдня України проводило політику в зазначених галузях цілком самостійно на регіонально-індивідуальному рівні.

Маємо ще раз відзначити, що в дослідженнях багатьох як російських, так і українських істориків, помітна ідеалізація еліт, надмірний акцент на благодійництві. Безперечно, не можна недооцінювати внеску певного кола людей у еволюцію соціокультурного простору, зміни освітнього та інфраструктурного ландшафту міського середовища підросійської України. Наприклад, свідомі й активні підприємці витратили значні кошти та не шкодували зусиль для вирішення справді гострих і болісних проблем, породжених руйнуванням традиційного суспільства. Але, виходячи з риторики більшості зазначених робіт, вимальовується справді ідеальний образ людини, яка дбала лише про організацію чергової школи, лікарні чи бібліотеки. Цікаву думку з цього приводу виголошує Т.Водотика, яка акцентує увагу на іншому боці благодійності – коштах, зароблених важкою працею не лише самого підприємця, а і його робітників, яких задешево вербували на заводи, нехтуючи безпекою, що часто не береться до уваги¹.

Хоча філантропія й характерна для всіх заможних верств населення, для підприємницького прошарку, особливо купецтва, вона стала невід'ємною соціальною рисою. Із кожним десятиріччям XIX ст., особливо в пореформений період, усе більшу роль не тільки в господарській, а й соціальній і культурно-освітній сферах суспільства відігравали представники зростаючої буржуазії,

¹ Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Сторінки історії*. 2014. Вип. 37. С. 19–31.

ядро котрої становило гільдійське купецтво. Мотиви, з яких представники торгово-промислового класу включалися у добродійний рух, були різними. Можна виділити кілька типових – релігійні, прагматичні, честолюбні, альтруїстичні й етичні.

Релігію можна вважати одним із перших важливих чинників і рушійною силою розвитку благодійництва. Адже християнське віровчення проголошує любов до ближнього та допомогу єдиновірним братам своїм. Тому опікування хворими, жебраками та іншими соціально незахищеними категоріями населення розглядалося як богоугодна справа і вважалося моральним обов'язком кожного віруючого.

Займаючись добродійністю, окремі підприємці, особливо вихідці з нижчих соціальних верств, керувалися бажанням задовольнити своє честолюбство. І, треба зазначити, що влада Російської імперії всіляко сприяла здійсненню таких прагнень. За суттєві пожертвування благодійники отримували звання, посади, чини, нагороджувалися орденами, медалями й іншими офіційними відзнаками. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи у цю справу ані копійки¹. При цьому жалувані державою атрибути підвищували соціальний статус і престиж жертводавців.

Важливу роль у спонуканні до благодійництва відігравали й етичні мотиви. З середини XIX ст. у підприємницькому середовищі почали складатися певні психологічні стереотипи щодо пожертвувань на суспільні потреби. Участь у добродійній діяльності стає невід'ємним елементом, нормою моделі соціальної поведінки купецтва.

Втім, усе частіше дослідники наголошують на прагматичних мотивах благодійності. Прагматизм власників банкірських установ виявлявся у вкладенні коштів у професійну освіту з метою отримання у майбутньому кваліфікованих кадрів, у заохоченні та підтримці власних працівників,

¹ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 169.

заснуванні закладів допомоги німцям і убогим для зменшення суспільної напруги тощо. Характерною й показовою є оцінка благодійницької діяльності родини Терещенків, яку дав О.М. Донік: «Терещенки були типовими представниками тогочасної соціально-економічної системи... посилювали економічну могутність Російської імперії, створювали для неї авторитет... експлуатували трудящих, примножували свої багатства.... Таким чином, вони становили міцну, здорову та стабільну економічну силу суспільства»¹.

До середини XIX ст. імперське підприємництво не виходило за межі традиційної станової етики. В цьому контексті й вирішувалось питання про обов'язок перед суспільством та соціальне служіння. По мірі інтенсифікації капіталістичного індустріального розвитку підприємництво претендувало на все більший вплив і включало у сферу своїх ділових інтересів усе ширші прошарки населення та соціальні сфери.

Але що більший соціальний резонанс викликала ділова активність, то більшим був опір суспільства. Адже воно залишалося традиційним і сприймало етику служіння як надважливу цінність. Моральний тиск суспільства на купецтво спонукав його вживати заходів для підвищення соціального статусу та престижу. Цей фактор визначив захоплення підприємництва благодійництвом. Це не наслідок особистих філантропічних схильностей, не прояв любові до ближнього, а лише факт ствердження свого служіння, демонстрація і доказ суспільної користі та значущості приватних капіталів. Сфера служіння була поза професійною діяльністю підприємця. Це свідчить про те, що суспільство не сприймало економічні успіхи як цінність, не вважало успіхом взагалі. Філантропія та меценатство були символічними, виконуючи роль своєрідного повідомлення підприємців суспільству. Його зміст – підприємництво живе з суспільством однаковими настроями, поділяє його

¹ Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Київ, 2004. С. 40.

тривоги та турботи, готове допомогти та підтримати нужденних, захоплюється тими ж ідеями та має ідентичні цінності¹.

Визначивши загальний тренд, можемо розглянути детальніше форми благодійництва, які могли бути найрізноманітнішими.

Більшу частину свого добродійного потенціалу представники еліти спрямовували на розв'язання нагальних проблем у конкретних соціальних сферах – охорона здоров'я, допомога бідності, людям похилого віку, дітям, інвалідам, розвиток освіти і культури тощо.

У першій половині XIX ст. санітарний стан міст Південної України та медична справа перебували на досить низькому рівні. Існуючі медичні заклади не відповідали реальним потребам і не могли забезпечити надання необхідної допомоги всім, хто її потребував. Після реформ 1860–1870-х рр. ситуація значно покращилася – розширилася мережа лікарень, збільшилася кількість лікарів, підвищилася ефективність надання медичних послуг населенню. Цьому сприяли перетворення, що відбулися в організації місцевого самоврядування, і, особливо, зміни у психології комерційної еліти, яка почала сприймати лікувальні заклади як об'єкти, достойні пожертвувань. Слід зазначити, що переважна більшість лікарень у містах існувала саме за рахунок пожертв, особливо, якщо вони створювалися етнічними чи релігійними громадами.

Єврейська громада Одеси мала свою лікарню, засновану ще в 1800 р. До середини XIX ст. її фінансування здійснювалося переважно за рахунок коробочного збору. Згодом, завдяки пожертвам не лише місцевих мешканців, а і єврейського населення всього регіону вона перетворилася на одну з найкращих у своєму роді в Російській імперії. Не останню роль в її становленні та функціонуванні відіграли євреї, комерційна діяльність яких включала проведення банкірських операцій. Так, можливості лікарні розширилися із завершенням будівництва біля її головного корпусу амбулаторії на кошти

¹ Зарубина Н.Н. Этика служения и этика ответственности в культуре русского предпринимательства. *Общественные науки и современность*. СПб, 2004. № 1. С. 96–105.

нащадків одеського купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина, засновника торгового дому «Рафалович і К^о» Абрама Рафаловича (1861 р.)¹.

В Олександрівську підприємці також долучалися до розбудови медичних установ. Зокрема, Йоганн Лепп – очільник торгового дому «Лепп і Вальман», почесний громадянин міста ділився своїми доходами з громадськістю. У реєстрі загальних витрат фірми передбачалися кошти на утримання військових госпіталів і просто поранених солдатів. У 1910 р. Лепп ініціював будівництво на Хортиці першої заводської лікарні, його фірма брала участь у створенні психіатричної лікарні «Бетані». Голова акціонерного товариства «А.Я.Копп і Гелькер» Абрам Копп за власні кошти містив 300 ліжок у психіатричній клініці «Бетані». За прикладом сімейства Леппів Корнеліус Гільдебранд – очільник машинобудівної фірми «Сини Гільдебранда і Прісс» – виділив частину коштів фірми на будівництво лікарні для працівників та їх сімей, медичні послуги в якій надавалися безкоштовно².

Не менш важливою формою доброчинності банкірів була турбота про безпритульних і нужденних, яка здійснювалася через створення богоугодних установ, будинків призріння, притулків, нічліжок і дитячих гуртожитків (сирітські будинки, ясла).

У середині ХІХ ст. благодійна діяльність суспільства спрямовувалася переважно на опікування дітьми, інвалідами, непрацездатними і старими людьми. Однією з найкращих у Російській імперії вважалася Одеська єврейська богадільня імені імператора Олександра ІІ. Рішення про її заснування «для призріння» 62 літніх людей було ухвалене єврейською громадою в 1880 р. Через два роки створили комісію з будівництва притулку. До її складу ввійшло п'ятеро осіб, троє з яких – банкіри (А.М.Бродський, Б.Д.Вальтух, О.С.Хаїс). Богадільня відкрилася в 1884 р.³

¹ Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. Москва, 2002. С. 187.

² ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 2–7; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 8–12; ДАЗО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 21–24.

³ Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. Москва, 2002. С. 189.

Суттєвий внесок банкіри зробили і в розв'язання таких гострих проблем, як соціальне житло та жебрацтво. Сприятливі умови урбанізації на Півдні України у першій половині XIX ст. зумовили великий наплив у міста регіону широких мас населення, які шукали тут кращої долі. Звичайно, виділялася Одеса, яка завдяки стрімкому економічному розвитку та відносному лібералізму, сприймалася переселенцями як «благословенний край», «нове Ельдорадо»¹. Після реформ 1860–1870-х рр. темпи заселення міст зросли ще більше. Розкріпачення селян мало як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, скасовувалися перепони для розвитку капіталістичних відносин, але, з іншого, – мільйони людей змушені були переселятися до міст у пошуках роботи. Своєю чергою, це сприяло становленню промисловості, оскільки вона потребувала вільних робочих рук. Проте попит перевищував пропозицію. У результаті вчорашні селяни поповнили не тільки ряди робітників, а й злидарів і безпритульних. Перед громадськістю постала проблема забезпечення останніх дешевим житлом і необхідними для існування засобами. За її вирішення активно взялися добродійні організації та окремі філантропи, зокрема й банкіри. Саме завдяки їхнім пожертвам та особистій ініціативі будувалося недороге житло для робітників, організовувалися й успішно функціонували притулки для ночівлі бездомного люду, надавалася допомога нужденним.

В.Шевченко, опрацювавши періодичне видання «Одесский вестник», наводить наступні дані: у 1880 р. були утворені дві самостійні структури: Товариство дешевих нічліжних притулків і Товариство призріння жебраків. Практично одразу в їх роботу включилися й майже всі власники місцевих банкірських установ.

Значний внесок у функціонування Товариства дешевих нічліжних притулків зробила родина барона Маса, яка у 1880 р. пожертвувала 60 000 руб.

¹ В.В.Шевченко. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ, 2010. С. 181.

на будівництво притулку. Також кошти надійшли від Ф.А.Рафаловича (500 руб.), графа М.Д.Толстого (1000 руб.) та І.І.Єфруссі (300 руб.)¹.

Т.Водотика наводить приклад іншого великого міста – Катеринослава. Між 1887 р. – роком відкриття Брянського заводу, та 1904 р. населення Катеринослава зросло з 47 до 156 тис. чол. На початок ХХ ст. статистика нараховувала 40 тис. робітників у місті та приміських заводських районах. Різке збільшення кількості населення міста при нерозвиненій інфраструктурі серйозно погіршило епідемічну ситуацію. Катеринослав потрапив до переліку міст з найвищим рівнем смертності. Мігранти ставали як поширювачами, так і жертвами епідемічних та венеричних хвороб. Наплив населення підвищив рівень злочинності. У 1898-1906 рр. Катеринославська губернія стала другою за кількістю вбивств (після Санкт-Петербурзької) і першою – за зґвалтуваннями².

Особливо неблажливою урбанізація виявилася до жінок. Поширювалась ситуативна проституція, що зростала при скороченні робочих місць на заводах. Таємні будинки розпусти поповнювалися за рахунок жінок, що приходили до міста у пошуках кращої долі.

У другій половині ХІХ ст. в Російській імперії відбувається підвищення рівня загальної культури. Важливою сферою доброчинності стає освіта. Звернення уваги громадськості на цю галузь зумовлювалося рядом факторів: об'єктивними потребами соціального й економічного розвитку, відсутністю чіткої державної системи підготовки фахівців, яка б відповідала новим умовам життя тощо. Тому за вирішення проблеми взялися земські та міські організації, різноманітні об'єднання громадян, окремі заможні особи. Особливо активно покращенням загального стану освіти зайнялися підприємці, у тому числі й банкіри, оскільки вони були зацікавлені у кваліфікованих працівниках. Освітне

¹ Там само. С. 181.

² Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині ХІХ ст. *Сторінки історії*. 2014. Вип. 37. С. 25–26.

благодійництво розглядалося ними як форма довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин¹.

Власники банкірських установ охоплювали своєю філантропією всі ланки системи освіти – від початкової до вищої. Як правило, вони ставали «почесними попечителями», членами опікунських рад навчальних закладів, що накладало на них певні обов'язки з матеріального забезпечення останніх.

На прикладі Олександрівська можемо простежити даний стан речей. Ф.Мовчановський, без сумнівів, був найяскравішою особистістю Олександрівська в «смутні часи» кінця XIX – початку XX ст. Він очолював в міській думі ревізійну комісію, був членом санітарної комісії, комісії з будівництва та народної освіти, був міським головою Олександрівська. У 1908 р., завдяки клопотанням Мовчановського, Олександрівськ отримав державну позику в 1 мільйон рублів. З цієї суми місто виплатило 300 тисяч рублів боргу і на решту коштів за ініціативи міського голови були побудовані – електростанція, нова будівля чоловічої гімназії, нова міська бойня. Продовжилося також розширення водопроводної мережі.

Ще будучи гласним Олександрівської міської думи, Ф.Мовчановський входив до складу комісії з народної освіти. І, очоливши місто, він став флагманом розвитку освіти в Олександрівську. Він не раз обирався почесним опікуном міського механіко-технічного училища, комерційного училища імені графа Вітте, міських чоловічої та жіночої гімназій. Але вінцем просвітницької діяльності міського голови стало заснування школи-хутора для глухонімих і слаборозвинених дітей².

Окремої згадки заслуговує суспільна діяльність барона М.О.Корфа. Він був гласним Олександрівського повітового земського зібрання, почесним мировим суддею, головою світового з'їзду. Діяльність його зосередилася, головним чином, на розвитку шкільної справи в повіті.

¹ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. №3. С. 16–21.

² Карагодін А.И. История запорожского края: 1770–1917 : документы и материалы. Запорожье, 2002. С. 202–204.

Корфу належить заслуга організації в Росії дешевої і короткострокової початкової школи, яку веде один вчитель, з 3-ма відділеннями в одному класі. Обраний членом училищної ради від земства, Корф зумів перемогти байдужість до народної освіти, і відкриття шкіл в повіті пішло швидко¹.

Я.П.Новицький був призначений секретарем Олександрівської повітової училищної ради, згодом – секретарем повітового піклування дитячих притулків².

М.О.Каришев – гласний Олександрівського повітового земства Катеринославської губернії, завідував 12-ма земськими початковими школами³.

Таким чином, протягом ХІХ ст. під впливом еволюції суспільства по шляху буржуазного творення психологія чималої кількості купців, у тому числі й тих, які походили з нижчих станів, зазнавала помітних змін. Вони намагалися засвоїти європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їх середовищі.

Чи вдалося благодійності досягти бажаних результатів? Маємо визначити, якими були ці бажані результати. Якщо говорити про цілі самих підприємців, то їх, вочевидь, було досягнуто. Якщо про конкретні міста та їх проблеми, то діяльність благодійників, безперечно, допомагала вирішувати чи пом'якшувати ті чи інші проблеми. У глобально-історичному вимірі, благодійництво було приречене на невдачу. Адже жоден підприємець, скільки б він не дав на лікарню чи школу для дітей робітників, не може вирішити проблему повністю. А надто, коли держава практично не докладає зусиль для того, аби усунути першопричину проблеми.

¹ Там само. С. 210.

² Там само. С. 216.

³ Карагодін А.І. Історія запорожского края... С. 225.

ВИСНОВКИ

В результаті вивчення історіографії питання, проведеної евристичної роботи, а також завдяки застосуванню різних методів дослідження вдалося дійти таких висновків:

1. Аналіз законодавчо-правових засад формування та дослідження генези інституту почесного громадянства дає підстави стверджувати, що починаючи з другої половини XVIII сторіччя перед правлячими колами Російської імперії гостро постала проблема надолуження «цивілізаційного» відставання від Західного світу в багатьох сферах – необхідність реформування правових систем міського самоврядування, визначення статусу органів міського управління, уніфікації прав та станової структури міського населення.

2. Наслідком регулювання статусу міст, їх станової структури стало виникнення на початку XIX сторіччя інституту почесного громадянства – привілейованого міського прошарку, який планувалось зробити вищим міським станом. В контексті даних процесів посилилися позиції представників купецтва. Заходи, спрямовані на піднесення престижу підприємців, не були випадковими. В умовах розвитку товарного виробництва й торгівлі, коли активно формувався чисельний і фінансово впливовий купецький стан, уряд змушений був дбати про посилення зв'язку між обома передовими суспільними прошарками – «благородним» (дворянським) і торгово-промисловим (купецьким). Проте ці наміри не вдалося повноцінно втілити в життя. Протягом XIX ст. дворянство так і залишилося замкнутим станом, проникнення до якого представникам інших суспільних верств ускладнювалося.

3. Інститут почесного громадянства набув станового характеру, надані привілеї – звільнення від тілесних покарань, військового призову, особистого оподаткування та інші досить швидко втратили свою актуальність. Тому інститут почесного громадянства так і не зміг у повній мірі перетворитись на елітарний стан міського світського товариства.

4. Здійснений нами аналіз показав, що заохочення та визнання суспільних здобутків у царській Росії, зокрема набуття почесного громадянства міст носило переважно кон'юнктурний характер, здійснюючись виключно державою шляхом складної бюрократичної процедури управлінського узгодження з мінімальним залученням кваліфікованих експертів та громадських організацій.

5. У центральній владі була відсутня виразна позиція стосовно структури, принципів і методів побудови органів громадського управління. Їхня діяльність була зорієнтована на утримання державних інститутів влади, а інтереси міських мешканців стали факультативним заняттям для муніципалітетів.

6. Усвідомлення пріоритетності власного міста яскраво виявилось в середині XIX ст. під час реформування системи міського самоврядування, в якому муніципалітети брали найактивнішу участь і виражали сподівання на автономізацію управління від адміністрації та державної влади, оскільки вони повністю відчували себе самодостатніми.

7. У містах Півдня України не склалося єдиного соціо професійного образу муніципального працівника та поведінкової ідентичності. За соціальною ознакою більшість у міському самоврядуванні становили представники купецтва або фінансової буржуазії. За поведінковою моделлю муніципальних діячів можна поділити на такі типи: егоцентричний, конформістський, працьовитий, меценатський, «батьки міста».

8. За умов «нового життя» на Півдні України модернізація інженерно-технічної інфраструктури набула якісно нових форм, оскільки муніципалітети вбачали в цьому не тільки комерційну справу, а й необхідну соціальну потребу (боротьба з інфекціями, епідеміологічними хворобами), постійно звертаючись до європейського досвіду.

9. У наявних конкретно-історичних умовах діяльність почесних громадян спрямовувалась як на модернізацію міст, так і на започаткування притаманних Західній Європі благодійних акцій: заснування закладів освіти, медико-

санітарних установ, підвищення рівня інженерно-технічного обслуговування. Але модернізація не протікала лінійно, перед суспільством поставало багато складних проблем, поступ вимагав сплачувати пристойну ціну за прогрес. Не всі виявились готовими до цього. Вимогою часу був соціально відповідальний представник істеблішменту, а не лише благодійник. Отже, доброчинність могла лише пом'якшити негативні наслідки руйнування традиційного суспільства. Вирішити ж проблеми могли тільки соціально-відповідальні кола еліти в кооперації з державою. Благодійність не відповідала глибині та складності проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО)

1. Документи про заснування спрощеного громадського управління, проведення виборів до земських органів Олександрівського повіту, списки виборців із зазначенням їх соціальномайнового стану (1865, 1866) // ДАЗО. Ф.П. 21 (Олександрівське спрощене громадське управління, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 14. 104 арк.
2. Звіти про діяльність управи // ДАЗО. Ф.П. 56 (Олександрівська повітова земська управа, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп.1. Спр. 117. 234 арк.
3. Положення про земські установи (1890, 1897) // ДАЗО. Ф.П. 56 (Олександрівська повітова земська управа, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп.1. Спр. 52. 73 арк.
4. Протоколи засідань, виписки з протоколів засідань, переліки питань до розгляду міської думи // ДАЗО. Ф.П. 24 (Олександрівська міська дума та управа, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп.1. Спр.235. 155 арк.
5. Списки виборців земських гласних повіту // ДАЗО. Ф.П. 56 (Олександрівська повітова земська управа, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп.1. Спр. 118. 93 арк.
6. Справи про зарахування громадян до купецького і міщанського станів // ДАЗО. Ф.П. 24 (Олександрівська міська дума та управа, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп.1. Спр. 250. 199 арк.

7. Формулярні списки чиновників ратуші (1826-1842) // ДАЗО. Ф.П. 1. (Олександрівська міська ратуша, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії). Оп. 1. Спр. 369. Арк. 123.

Опубліковані джерела

Публікації документів та матеріалів

8. Законы о состояниях: свод законов / Я.А.Канторович. СПб : Издательство Юридического книжного склада «Право», 1911. Т. 9. 1060 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/11299> (дата звернення: 26.04.2019).
9. Одесса. 1794–1894. Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса : типография А.Шульце, 1894. 852 с. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2048> (дата звернення: 10.09.2019).
10. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 1-е. СПб. : Типография 2-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 26. № 19347; № 19954. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення: 27.04.2019).
11. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 1-е. СПб. : Типография 2-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 29. № 22418. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення: 27.04.2019).
12. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 2-е. СПб. : Типография 2-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1884. Т. 7. № 5284. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення: 29.04.2019).
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб. : Типография 2-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1884. Т. 45. № 4849. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення: 29.04.2019).

14. Российское законодательство X–XX веков: законодательство периода расцвета абсолютизма. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. Москва : 1987. Т.5. 256 с.

Статистичні джерела

15. Города России в 1904 году. СПб. : Лито-типография Ныркина, 1906. 164 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8390> (дата звернення: 10.09.2019).

16. Городские поселения в Российской империи. СПб. : Типография К.Вульфа, 1863. 693 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22151> (дата звернення: 16.09.2019).

17. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. В.Павлович. СПб. : Типография департамента генерального штаба, 1862. 390 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005049> (дата звернення: 03.04.2019).

18. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / под ред. Н.А.Тройницкого. Т. I. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Таблица VIII. Распределение населения по сословиям и состояниям. СПб. : Издательство Центрального Статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/12632> (дата звернення: 11.02.2019).

19. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Сочинение. Ч.1. Одесса: в типографии Л.Нитче, 1850. 465 с. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2043> (дата звернення: 16.02.2019).

20. Списки населенных мест Российской империи. Херсонская губерния по сведениям на 1859 г. / сост. Л.Майковым. СПб. : Типография центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. Т. XLVII. 281 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9369> (дата звернення: 21.10.2019).

21. Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. СПб. : Типография центрального статистического комитета МВД,

1863. Т. XIII. 188 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/13243> (дата звернення: 21.10.2019).

22. Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния / сост. М. Равесский. СПб. : Типография МВД, 1865. Т. XLI. 200 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8976> (дата звернення: 21.10.2019).

23. Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. СПб., 1858. 151 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9034> (дата звернення: 23.10.2019).

Мемуари та спогади

24. Бернштейн С. Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса : в типографии Л. Нитче, 1881. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/1946> (дата звернення: 05.09.2019).

25. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград : Лито-Типография братьев Шполянских, 1897. С. 101. URL: <http://library.kr.ua/elib/pashutin/index.html> (дата звернення: 11.10.2019).

26. Скальковский К. А. (1843–1906). Воспоминания молодости (по морю житейскому) : 1843–1869. Санкт-Петербург : типография А. С. Суворина, 1906. Т. VIII. 316 с. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2164> (дата звернення: 29.10.2019).

Монографії та наукові статті

27. Абросимова С. В. З історії меценатства та колекціонерства на Катеринославщині (кін. XIX – поч. XX ст.). Дніпропетровськ : Деловой мир Днепропетровска, 1993. 150 с.

28. Абросимова С. В. Я. Новицький у колі катеринославських гуманітаріїв. *Матеріали перших Новицьких читань*. 2002. № 1. С. 115–123.

29. Белокрыс А. М. Почетное гражданство в дореформенной России. *Московский журнал*. 2005. № 3. С. 55–71.

- 30.Бойчук С. Інтелігенція та її роль у становленні соціокультурної ідентичності. *Інтелігенція і влада: збірник наукових праць*. Одеса : Астропринт, 2002. 303 с.
- 31.Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. Москва : Наука, 1989. 215 с.
- 32.Бровко Б.А. Педагогічні погляди і громадська діяльність Я.П.Новицького. Запоріжжя : Просвіта, 2002. 220 с.
- 33.Веселовский Б.Б. История земств. Санкт-Петербург : Эпоха, 1996. 112 с.
- 34.Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 222 с.
- 35.Дмитрієнко М. Добродійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність. Київ : Розбудова держави, 1994. 44 с.
- 36.Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Кіровоград : Факір, 1998. 96 с.
- 37.Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2007. № 26. С. 55–64.
- 38.Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 323–344.
- 39.Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2004. № 8. С. 44–61.
- 40.Дорошева А.О. Благодійна та культурно-освітня діяльність органів міського самоврядування Одеси, Миколаєва та Херсона в 90-х рр. ХІХ ст. *Бахмутський шлях: літературне та наукове історико-філологічне видання*. Луганськ, 2006. Вип. 1-2. С.188–193.
- 41.Дорошева А.О. Добродійна та культурно-освітня діяльність органів самоврядування південноукраїнських міст у 70-80-х рр. ХІХ ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Історичні науки*. Ізмаїл, 2007. № 23. С.11–14.

42. Заруба В.М. Постаті. Дніпропетровськ : Україна, 1993. 356 с.
43. Зарубина Н.Н. Этика служения и этика ответственности в культуре русского предпринимательства. *Общественные науки и современность*. 2004. № 1. С. 96–105.
44. Иванова Н.А. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва : Новый хронограф, 2010. 254 с.
45. Каппелер А. Мала історія України. Київ : К.І.С., 2007. 356 с.
46. Карагодін А.И. История запорожского края: 1770–1917 : документы и материалы. Запорожье : ЗГУ, 2002. 458 с.
47. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 113 с.
48. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. Москва : Наука, 1979. 240 с.
49. Кочергін І.О. Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. Дніпропетровськ : Краєзнавство, 2009. 216 с.
50. Кочергін І.О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпро : Герда, 2015. 576 с.
51. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.). *Вісник Національного банку України*. 2000. № 9. С. 58–63.
52. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 57–66.
53. Куликов И.И., Кот В.П., Крестьянников В.В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флота. Севастополь : Арт-политика, 2008. 118 с.
54. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.

- 55.Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. Київ, Донецьк: ТОВ «ВПП Промінь», 2008. 187 с.
- 56.Лісниковська І.С. М.О.Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки ХІХ ст.). Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2007. 190 с.
- 57.Лохматова А.І. Запорозьке коріння Олександрівського повітового дворянства. Запоріжжя : Просвіта, 1997. 220 с.
- 58.Марутян Р.Р. М.О.Каришев і професійна освіта в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Давня та нова історія України. Запоріжжя : Запорізький державний університет, 1997. 110 с.
- 59.Марутян Р.Р. Просвітницька діяльність М.О.Каришева. Запоріжжя : Запорізький державний університет, 1999. 45 с.
- 60.Марченко О. Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність / *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту: Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст.* Запоріжжя: РА-Тандем, 1999. Вип. 4 (5). С. 11–17.
- 61.Мионов Б.Н. Социальная история России периода империи (ХVІІІ – начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург : Издательство «Дмитрий Буланин», 2000. 363 с.
- 62.Морозюк В. Народознавчо-освітня діяльність Якова Новицького. Запоріжжя : НТЕ, 1992. 204 с.
- 63.Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) / Відп. ред. Ю.Курносів. Кн. І. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 442 с.
- 64.Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал.* 2005. № 1. С. 82–96.
- 65.Писарькова Л.Ф. Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года / *История СССР.* 1989. №6. С. 113–284.

66. Платонов В. Человек-легенда: Александр Поль. Днепропетровск : Зеркало недели, 2002. 208 с.
67. Пуха И.В. Из страниц прошлого. Запорожье : Индустриальное Запорожье, 1989. 215 с.
68. Пуха И.В. Учитель, перед именем твоим. Запорожье : Наш город, 1995. 180 с.
69. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва, 1958. 265 с.
70. Савочка А.Н. Благотворительность в Таврической губернии (1802–1920). Симферополь: Доля, 2012. 320 с.
71. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX века. Ленинград : Наука, 1973. 350 с.
72. Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX в. : историко-правовое исследование. Одесса, 2002. 163 с.
73. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. Херсон : Айлант, 2003. 159 с.
74. Чабан М.П. Птахи з гнізда Придніпров'я. Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2005. 84 с.
75. Черемисин А.В. Образ городского самоуправления Южной Украины в контексте административного устройства региона конца XVIII – начала XX веков / XI Международная конференция, посвященная проблемам общественных наук *«Формирование новых концепций научных исследований психологии и педагогики»* (Москва, 29 июня 2013 г.). Москва : Центр гуманитарных исследований «Социум». С. 81–112.
76. Черемисін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 р. Херсон : «Олді-плюс», 2017. 582 с.
77. Чернова А.А. Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания до 1 августа 1881 г. Днепропетровск : Днепрокнига, 2005. 235 с.

78. Шаповалов В.А. Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период. Москва : Белгород, 2002. 274 с.
79. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Київ : Наукова думка, 1991. 170 с.
80. Яковенко Н.М. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 376 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

81. Дмитрієв В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. 26 с.
82. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1997. 205 с.
83. Нарядько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть) : дис. .. канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2002. 222 с.
84. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 40 с.
85. Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / Миколаївський національний університет. Миколаїв, 2018. 202 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Форма свідoctва спадкового почесного громадянства, що надавалося
представникам купецтва¹

836

Приложеніе къ ст. 517.

Приложеніе къ статьѣ 517.

Форма свідѣтельства, выдаваемого лицамъ купеческаго званія на право возведенія въ потомственное почетное гражданство.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

По указу Его Императорскаго Величества, дано сіе изъ *такого-то мѣста такого-то города* купцу первой гильдіи (означать имя, отчество и фамилію его) въ томъ, что онъ, какъ по собраннымъ отъ здѣшнихъ присутственныхъ мѣстъ свѣдѣніямъ оказалось, вступилъ во вторую (или первую) гильдію, *въ такомъ-то* году и находился въ оной сряду и непрерывно *столько-то лѣтъ, по такой-то годъ*, а въ семь *такомъ-то* году поступилъ изъ второй въ первую гильдію, въ которой и находился сряду и непрерывно *столько-то лѣтъ и по такой-то годъ*, и нынѣ находится въ первой гильдіи. Въ семействѣ его, которое состояло и состоитъ въ одномъ съ нимъ сословномъ купеческомъ свѣдѣтельствѣ, находится жена его (имя и отчество) законныя дѣти, какъ о семъ удостовѣряетъ или удостовѣряютъ *такія-то* Консистеріи, сыновья (означить имена и отчества, а буде изъ нихъ которые женаты, то имена и отчества женъ ихъ), внуки мужскаго и женскаго пола (имена и отчества), дочери дѣвицы (имена и отчества). Какъ онъ, купецъ *такой-то*, такъ и никто изъ вышеписаннаго семейства его въ теченіе показаннаго времени пребыванія въ гильдіяхъ (или въ гильдіи) несостоятельности не подпадали и судебнымъ приговоромъ опорочены не были (буде же самъ начальникъ семейства, или кто-либо изъ состоящихъ съ нимъ въ одномъ сословномъ купеческомъ свѣдѣтельствѣ лицъ находится подъ слѣдствіемъ, или прежде за что судимы были, то въ первомъ случаѣ означать предметъ дѣла, а во второмъ показывать сверхъ того, когда и чѣмъ дѣло кончено). Мѣсяць, число и годъ. Подпись Предсѣдателя и Членовъ мѣста, выдающаго свѣдѣтельство, и скрѣпа Секретаря.

Примѣчаніе. О купцахъ, поступившихъ въ число городскихъ обывателей изъ иностранцевъ, означать: когда и въ какомъ именно мѣстѣ приняли они присягу, одни, или съ семействомъ, и съ кѣмъ именно приняли они присягу на подданство Россіи.

¹ Канторович, Яков Абрамович. Законы о состояниях... СПб, 1911. С. 836. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/11299> (дата звернення: 26.04.2019).

Додаток Б

Форма грамоти на спадкове почесне громадянство, дарованої указом імператора Російської імперії¹

Приложеніе къ ст. 520.

839

Приложеніе къ статьѣ 520.

Формы грамоты на потомственное почетное гражданство и свидетельства на личное почетное гражданство, жалуемая Высочайшимъ указомъ или Высочайшимъ повелѣніемъ.

I.

Божіею Милостію,

МЫ NN,

Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій,
Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій,
и прочая, и прочая, и прочая.

Указомъ Нашимъ *такого-то года, мѣсяца и числа*, Правительствующему Сенату даннымъ, Всемилостивѣйше пожаловали Мы *такого-то за то-то* (прописывается заслуга изъ указа) въ потомственные почетные граждане. Во свидѣтельство чего повелѣли Мы Правительствующему Сенату грамоту сію подписать и государственною Нашею печатью укрѣпить. Дана въ Санктпетербургѣ _____ дня _____ года.

*Сенаторъ и Кавалеръ NN.**Сенаторъ и Кавалеръ NN.**Сенаторъ и Кавалеръ NN.**Сенаторъ и Кавалеръ NN.**Герольдмейстеръ и Кавалеръ NN.*

(М. П.).

¹ Канторович, Яков Абрамович. Законы о состояниях... СПб, 1911. С. 839. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/11299> (дата звернення: 26.04.2019).

ДЕКЛАРАЦІЯ
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Соловйов Олексій Юрійович, студент 2 курсу магістратури історичного факультету, спеціальності 032 історія та археологія, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Інститут почесного громадянства в містах Південної України в ХІХ – на початку ХХ століття» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений. Заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності та архівування результатів проведеної перевірки.

20.12.2019

Науковий керівник

Лях С.Р.

Студент

Соловйов О.Ю.